

АЛИШЕР
НАВОИЙ

ХАШКАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафаккуримиз ривожида алоҳида ўрин тутди. Улуғ шоир ўзининг шеърий ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намён этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади.

Жонажон Ватанимиз «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

ШАВКАТ МИРЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЎТТИЗ ЖИЛДЛИК

ТОШКЕНТ - 2022

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ ЖИЛД

*** **

Дилнавоз Юсупова

АЛИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА”СИДА МАЗМУН ВА
РИТМНИНГ БАДИИЙ УЙҒУНЛИГИ

***

МАҚОЛАЛАР ТЎПЛАМИ

***

ҒАЗАЛЛАР ШАРҲИ

*Мир Алишер Навоий таваллудининг
580 йиллиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси
давлат мустақиллигининг 30 йиллигига бағишланади*

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Муслиҳиддин Муҳиддинов, Муҳаммаджон Имомназаров,
Сирожиддин Саййид, Иброҳим Ҳаққул, Шухрат Сирожиддинов,
Баҳром Абдуҳалимов, Мирзо Кенжабек, Жаббор Эшонқул, Нурбой Жабборов,
Афтондил Эркинов, Исажон Султон, Ваҳоб Раҳмонов, Шухрат Ризаев,
Боқижон Тўхлиев, Нусратулло Жумахўжа, Қосимжон Содиқов,
Султонмурод Олим, Каромат Муллахўжаева

ИЖОДИЙ ГУРУҲ

Олимжон Давлатов, Дилнавоз Юсупова, Феруза Тўрахўжаева, Акмал Фармонов,
Диёра Абдужалилова, Ирода Эшонхонова, Орифжон Олимжанов

ДИЛНАВОЗ ЮСУПОВА

**АЛИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА” СИДА
МАЗМУН ВА РИТМНИНГ БАДИИЙ
УЙҒУНЛИГИ**

Волидаи муҳтарамам Саидахон Орифжон
қизларининг руҳи покларига бағишлайман

КИРИШ

Кейинги йилларда ўзбек шеършунослигида бадий асар поэтикасини янгича тамойиллар асосида ўрганиш, адабиётнинг поэтик унсурларини тарихийлик, қиёсийлик, ўзаро таъсир ва акс таъсир, объективлик, синкретизм тамойиллари асосида ўрганиш ривожланаётган бўлиб, бадий асарнинг бош ва бирламчи мезони – шакл ва мазмун уйғунлиги масаласини тадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Шакл ва мазмун муносабати аслида “...минг йиллардан бери мусулмон Шарқда мавжуд бўлган, ўзининг ибтидосини барча мўъжизотларнинг шарҳи ҳисобланган Қуръони каримдан олган ва исломий-тасаввуфий фалсафа тараққиёти ҳамда бадий тафаккур тадрижи билан бу муносабат тараққий этиб, жорий мушаккал бир илмий тизимга айланган”¹.

Шакл ва мазмун бирлиги масаласи ўрта асрлардаёқ Мусулмон Шарқи мумтоз поэтикасида муҳим аҳамиятга молик масалалардан бўлиб, араб олимларидан ал-Жаҳиз, ибн Қутайба, Салаб, Ибн ал-Мутааз, Қудама ибн Жаъфар, Ибн Таботоба, Ибн Рашиқ, ал-Журжоний, форс-тожик адабиётшунослари Умар Родуёний, Шамсиддин Қайс Розий, Носируддин Тусий, Рашидиддин Ватвот, Атоуллоҳ Ҳусайний, Воҳид Табризий, туркий адабиёт вакиллари Шайх Аҳмад Тарозий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурларнинг асарларида кенг ва атрофлича баён қилиб берилган².

Шеърий нутқнинг етакчи унсурларидан бири ритм ҳисобланиб, у шакл ва мазмунга бевосита дахлдордир. Чунки ритм шеърий асардаги мисраларнинг маълум бир оҳанг асосида такрорланиб келиши бўлиб, асар мазмуни билан муносабатга киришади. “Шеърий ритм шеър яратувчининг ҳис ва туйғуларини ўзига хос бир тарзда ифодалашга ёрдам берувчи нутқ ҳодисасидир... Айрим ҳолларда у ёки бу ритм асосида яратилган шеърий асарлар ўта даражада таъсирчан чиққанлиги учун шу ритм бошқа ижодкорлар учун мезон вазифасини ўташи мумкин. Натижада, мазкур ритм аста-секин анъанавийлик касб этади. Шарқ ҳамсачилиги, рус элегиячилиги, халқ дostonларидаги шеърий парчаларнинг турлича тасвирий ҳолатлар билан боғлиқлиги юқоридаги фикрни тўла тасдиқлайди”³.

Шеърий ритми ҳосил қилувчи асосий унсурлардан бири вазн бўлиб, у “назмдаги сатрларга ягона усул (ритм) бағишлайди”⁴.

Мумтоз адабиётимиз асарларининг ритм-маром хусусиятларини тадқиқ этиш шоирларимизнинг ҳар бир шеърда асардаги ғоя ва образга мувофиқ вазн танлаганларидан дало-

¹ Болтабоев Ҳ. Шакл ва маъни муносабати // Шарқ мумтоз поэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 83.

² Бу ҳақда қаранг: Куделин А.Б. Проблемы формы и содержания в средневековой арабской литературной теории // Средневековая арабская поэтика. – М.: Наука, 1983. – С.124-165; Мусульманкулов Р. О форме и содержания // Персидско-таджикская классическая поэтика. – М.: Наука, 1989. – С. 140-157; Болтабоев Ҳ. Юқоридаги асар. – Б. 77-84.

³ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Ритм // Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 258.

⁴ Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 3.

лат беради. “Чунончи, ҳаёт ва жамият, инсон ва муҳаббат, шоир тақдири, ҳижрон аламлари ҳақидаги теран фалсафий мушоҳадалар вазмин, салобатли вазнлар воситасида ифодаланса, маҳбуба тавсифи, ошиқнинг эҳтиросли кечинмалари энгилроқ, жозибадор оҳангдаги байтларда мужассамлантирилади, вафо ва садоқат тантанаси эса шўх ва ўйноқи ритмга асосланган мисраларда тараннум этилади”¹.

Ритм ва мазмун муносабати масаласи эпик поэзияни ўрганиш негизида ҳам аллақачонлар кун тартибига қўйилиши зарур бўлган масалалардан биридир. Шеърий ритмнинг асосини вазн ташкил қилишини ҳисобга олган ва классик адабиётда аруз вазни устувор эканлигини назарда тутган ҳолда, аруз тизимидаги вазнларнинг классик эпик поэзиядаги, хусусан, Навоий “Хамса”сидаги ўрни, уларнинг қўлланилиш даражаси, индивидуалликдан анъанавийликка ўтиши, ритмик вариациялар, уларнинг асар матни билан муносабати, қофия, радиф ва мазмун мутаносиблиги, вазн ва урғу муносабатлари, урғу ва мазмун муштараклиги каби қатор масалаларни монографик планда махсус тадқиқ этиш бугунги адабиётшунослик учун долзарб муаммолардандир.

Аслида ритмни шеърий нутқнинг асоси сифатида ўрганиш анча қадим даврларга бориб тақалади. Антик давр адабиётидаёқ ритмга поэтиканинг асосий бирлиги сифатида қаралган. Аристотелнинг “Поэтика” асарида поэзиянинг пайдо бўлишида гармония ва ритм асосий манба бўлганлигига доир фикрлар келтирилса, Марк Туллий Цицерон, Квинт Горацій Флакк каби олимларнинг асарларида шеърий ўлчовнинг асар мазмуни билан боғлиқлиги масаласига тўхталиб ўтилган. Гораційнинг фикрича, шоирнинг антик шеър ўлчовларидан қай бири ҳайрат ёки ширин орзулар ифодасига, қай бири эса шиддатли жанг-жадаллар тасвирига мос эканлигини фарқлай билиши талаб этилади, ҳамма нарса ўз ўрнида бўлиши керак: комедияга фожиавий оҳанг мос бўлмаганидек, улғувор нарсаларни жўнгина, комедияга хос оҳанг ва шеър билан куйлаш ҳам маъқул эмас².

Мумтоз адабиётшунослигимизда гарчи ритм алоҳида ҳодиса сифатида қайд этилмаган бўлса-да, арузга оид манбаларда “мулойим ва хушоянда”, “равон”, “руҳпарвар”³ оҳангга доир фикрларнинг берилиши арузшуносликда ритм ва вазнга яхлит ҳолат сифатида қаралганликни кўрсатади. Хусусан, Абу Наср Форобий, Носируддин Тусий, Шамсиддин Қайс Розий, Сайфий Бухорий, Шайх Аҳмад Тарозий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг аруз вазнига доир ишларида вазни тадқиқ этиш баробарида шеърий асар ритми билан боғлиқ мулоҳазалар ҳам баён қилинган⁴.

Ритм назариясини ўрганувчи фан – ритмиканинг вужудга келиши ХХ аср бошларига тўғри келади. Ушбу фаннинг шаклланиши шоир ва олим Андрей Белий номи билан боғлиқ. Белийнинг фикрича, “шеърият ва бадий проза орасида чегара йўқ, вазнлилик яхши прозанинг характерли хусусиятидир ва ушбу вазнлилик охир-оқибат метрика – шеърий ўлчовга яқинлашади”⁵. Бунда Белий Пушкин ва Гоголнинг насрий асарларида шеърий нутқни ташкил қилувчи унсурлардан бири – туроқ (стопа)нинг муайян ўринларда такрор-

¹ Ҳожиаҳмедов А. Фурқат арузи // Фурқат ижодиёти. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 83.

² Қуронов Д., Раҳмонов Б. Фарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Т.: Фан, 2008. – Б.25.

³ Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. – Тошкент: Фан, 2000. Т.15. – Б. 92-94.

⁴ Форобий Абу Наср. Шеър санъати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979; Насируддини Туси. Меъёр-ул-ашъор. – Душанбе: Ориёно, 1992; Шамси Қайс Розий. Ал-муъжам. – Душанбе: Адиб, 1991; Сайфӣ. Арузи Сайфӣ. – Калькутта, 1872; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. – Тошкент: Хазина, 1996; Навоий Алишер. Мезон ул-авзон. МАТ. – Тошкент: Фан, 2000. Т. 15; Бобир. Мухтасар. – Тошкент: Фан, 1971.

⁵ Томашевский Б.В. Стих и язык // Теория литературы. Поэтика. – М. – Л.: Художественная литература, 1959.

ланиш ҳолатини асос қилиб олади. Белийнинг ўзи кейинчалик яратган насрий асарларда ҳам 6 ва 7 рукнли дактилнинг маълум бир қонуният асосида қўлланилганлигини кўрамыз.

Б.В.Томашевский ўз тадқиқотида А.Белийнинг туроқ билан боғлиқ назариясини танқид қилиб, насрда баъзан туроқлар комбинациясининг мавжуд бўлиши табиий ҳолат, “дактилли хорей” ва “ямбли анапест” ўлчовларининг пайдо бўлиши рус тилидаги бир бўғинли ва икки бўғинли урғусиз туроқларнинг урғулар орасида устувор бўлиши билан боғлиқ деб ҳисоблайди. У насрий ритмнинг вужудга келиши муайян бўғинлар миқдорининг етакчилик қилиши билан белгиланади деган фикрни билдиради ва Пушкиннинг “Пиковая дама” асари мисолида ўз фикрини далиллашга уринади.

Ритм назарияси билан боғлиқ фикрлар В.М.Жирмунскийнинг “Теория стиха” тадқиқотида анча батафсил баён қилинган. В.Жирмунский юқорида санаб ўтилган олимларнинг бадиий асар ритми билан боғлиқ фикрларига ўз муносабатини билдирар экан, даставвал “насрнинг табиий ритми” ва “ритмик проза” тушунчаларини бир-биридан фарқлаш кераклигига эътиборни қаратади. В.Жирмунскийнинг фикрича, насрнинг “табиий ритми” кучли ва кучсиз (урғули ва урғусиз) нутқ товушларининг тартибсиз жойлашуви билан характерланади ва шуниси билан метрик ташкил қилинган, яъни кучли ва кучсиз бўғинларнинг муайян қонуниятига асосланган шеърий нутқдан фарқ қилади. Ритмик проза эса эркин шеър сингари бир қанча хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Шеърий ритмда метрик ташкил қилинганлик, яъни вазнлилик бирламчи ҳолат касб этади, ритмик-синтактик параллелизмлар, лексик такрорлар (масалан, анафора), товуш билан боғлиқ такрорлар (масалан, ассонанс, аллитерация) ва шу каби элементлар ёрдамчи воситалар ҳисобланади. Насрий ритмда эса метрик ташкил қилинганлик иштирок этмагани ҳолда ана шу ёрдамчи воситалар биринчи планга чиқади¹.

Шунингдек, яна рус олимларидан М. Гаспаров, Л. Тимофеев, Г.Шенгели, Б. Холшевников, М. Харлап, Ю. Лотман, С. Шервинский, М. Гиршман, Д.Фролов, қардош олимлардан Б.Сирус, С.Давронов, У.Тоиров, М.Хамраев, А.Джафар, Х.Усмонов, М.Бакиров, И.Стеблева, З.Ахметовнинг ишларида ҳам шеър ритми ва назариясига доир фикрлар келтирилади².

Ритм, унга боғлиқ ҳолда вазн назариясига доир фикрлар ўзбек шеършуносларининг тадқиқот ва илмий мақолаларида ҳам атрофлича баён қилиб берилган. Хусусан, Фитрат, А.Саъдий, С.Мирзаев, И. Султон, Ш.Шомуҳамедов, А.Қаюмов, У.Тўйчиев, А.Рустамов, А.Ҳо-

¹ Жирмунский В.М. Кўрсатилган асар. – Б. 575.

² Қаранг: Гаспаров М. Современный русский стих. Метрика и ритмика. – М.: Наука, 1974; Холшевников В. Основы стиховедения. Русское стихосложение. – Л., 1962; Холшевников В. Теория стиха (сборник статей). Л.: Наука, 1968; Холшевников В. Исследования по теории стиха (сборник статей). – Л.: Наука, 1978; Лотман Ю. Лекции по структуральной поэтике. – Tartu, 1964; Шенгели Г. Техника стиха. – М.: Гослитиздат, 1960; Харлап М. Ритм и метр в музыке устной традиции. – М: Музыка, 1986; Шервинский С.В. Ритм и смысл. – М.: Наука, 1961; Гиршман М. Ритм художественной прозы. – М.: Советский писатель, 1982; Фролов Д. Теория аруда: просодия и ритм // Проблемы арабской культуры (сборник статей). – М.: Наука, 1987; Фролов Д.В. Классический арабский стих: История и теория аруда. – М.: Наука, 1991; Сирус Б. Арузи тоҷикӣ. – Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1963; Давронов С. Омӯзиши вазни шеъри тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1992; Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арузи Аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991; Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии: АДД. – Душанбе, 1997; Хамраев М. Основы тюркского стихосложения. – Алма-Ата: Издательство АН, 1963; Хамраев М. Очерки теории тюркского стиха. – Алма-Ата, 1969; Джафар А. Теоретические основы аруза и азербейджанский аруз. АДД. – Баку, 1968; Усманов Х. К характеристике ритмического строя тюркского стиха // Народы Азии и Африки, 1968; Бакиров М. Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований. – Казань, 1972; Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию. – М.: Наука, 1964; Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993; Ахметов З.А. Казахское стихосложение. – Алма-Ата: Наука, 1964.

жиаҳмедов, Т.Бобоев, С.Ҳасанов, Ҳ.Болтабоев, М.Олимов, Д.Ражабовнинг вазн назарияси ва мумтоз шеърят таҳлиliga оид тадқиқот ва мақолаларида биз ўрганаётган мавзуга доир фикрлар келтирилган¹.

Юқоридаги ишларда Алишер Навоий “Хамса”си дostonларининг ритм хусусиятлари ва уларнинг мазмун билан уйғунлиги масаласи яхлит тадқиқот сифатида таҳлил этилмаган эди. Шу маънода биз ушбу тадқиқотимизда қуйидаги масалаларни ҳал қилишни мақсад қилиб қўйдик:

- вазни шеърӣ ритми вужудга келтирувчи бош омил сифатида ўрганиш ва эпик поэзия, хусусан, “Хамса” дostonлари мавзуларининг вазн билан мутаносиблиги масаласини тадқиқ қилиш;

- ритмик вариацияларга эга бўлган хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф ва ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф вазнларининг Навоий “Хамса”си дostonларидаги ўрнини кўрсатиш ва ритмик вариацияларнинг дostonлар сюжети тизимидаги воқеалар ривож, қахрамонлар руҳий ҳолатига мос тарзда ўзгариши сабабларини ўрганиш;

- Навоий “Хамса” си таркибига кирган дostonлардаги радиф, қофия ва мазмун уйғунлигини ўрганиш;

- аруз вазнининг фақат квантитатив (чўзиқ ва қисқа бўғинларнинг алмашиниб келишига асосланадиган) эмас, балки квалитативлик (урғуга асосланадиган) хусусиятларига ҳам эга система эканлигини рунлардаги урғулар ўрнига кўра асослаш;

- урғунинг ритми вужудга келтиришдаги аҳамиятини кўрсатиш ҳамда вазн ва урғу муносабатини дostonлар матни билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш;

- Навоий “Хамса”сида ритмик урғу ва мазмун мутаносиблигини тадқиқ қилиш.

¹ Fitrat R.R. Aruz haqida. – Taskent: Fanlar komiteti nasriyati, 1936; Мирзаев С. Навоий арузи, Филол. фан.ном.дисс...автореф. – Тошкент, 1996; Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980; Шомухамедов Ш.М. Форс-тожик арузи. – Тошкент: ТошДУ, 1970; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985; Тўйчиев У. Арузшуносликка доир. – Тошкент: Фан, 1978; Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Тошкент, 1972; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998; Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Тошкент: Фан, 2006; Ҳасанов С. Бобирнинг “Аруз рисоласи”. – Тошкент: Фан, 1981; Ҳасанов С. Роман о Бахраме. – Ташкент: Литература и искусство, 1988; Ҳасанов С. Навоийнинг 7 туҳфаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991; Болтабоев Ҳ. Мумтоз шеър тузилиши ва унинг метрик асослари // Шарқ мумтоз поэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.159-171; Болтабоев Ҳ. Рисолаи аруз ва аруз ҳақида // Мумтоз сўз қадри. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2004; Аъзамов А. Аруз: Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур сабоқлари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006; Олимов М. Рисолаи аруз. – Тошкент: Ёзувчи, 2002.

БИРИНЧИ БОБ ВАЗН - ШЕЪРИЙ РИТМНИНГ АСОСИ СИФАТИДА

Шеърий ритм бу бадий асардаги бир-бирига мутаносиб бўлакларнинг маълум бир вақт ичида муайян ўлчов асосида такрорланиб келиши бўлиб, “Адабиётшунослик терминлари луғати”да ритмга шундай таъриф берилди: “Ритм шеърий нутқдаги муайян, бир-бирига монанд кичик бўлакларнинг изчил ва бир ўлчовда такрорланиб келиши”дир¹.

Иззат Султонов “шеърий асарда мисраларнинг бир ўлчовли, бир ҳажмли бўлиб келиши-ни ритм” деб атайди ва бунда вазни ритмнинг конкрет шеърий асардаги кўриниши деб ҳисоблайди. У.Тўйчиев ритмни вужудга келтирувчи унсурлар сирасига бўғин, рукн, вазн, ритмик пауза ва туркумни киритади. Т.Бобоев эса ритмни вужудга келтирувчи асосий унсурни вазн деб ҳисоблаб, вазннинг ўзи бўғин (ҳижо), туроқ, туркум, пауза, урғу² каби унсурлардан пайдо бўлади, деб таъкидлайди³. А.Рустамовнинг фикрича, вазн назмдаги сатрларга ритм бағишлайдиган ҳодиса бўлиб, вазннинг ўзи бўғин, туроқ, урғу ва овоздан ҳосил бўлади⁴.

И.Стеблева XV-XVI асрлардаги туркий шеърият, хусусан Лутфий, Навоий ва Бобур шеърларидаги ритмнинг мазмун билан муносабати масаласини ўрганар экан, ритмни ҳосил қилувчи унсурлар сифатида вазн, қофия ва радифни санаб ўтади ҳамда ҳар учала унсурнинг алоҳида ҳолатда мазмун билан муносабати масаласига эътибор қаратади. Унинг фикрича, “...поэтик системанинг компонентлари: вазн, қофия ва радиф ҳар бир шеърий асарда ягона мазмун тизимининг мавжуд бўлишини таъминлайдиган кўрсаткичлардир”⁵.

Юқоридаги таснифларни инкор этмаган ҳолда арузий матнга асосланган шеърий ритм вазн, қофия, туркум ва урғу каби унсурлардан иборат, вазннинг ўзи эса бўғин, рукн ва ритмик пауза кабилардан ташкил топади деган фикрни айтиш мумкин⁶.

Агар бевосита эпик поэзиядаги ритм масаласига тўхталадиган бўлсак, мазкур тасниф бир оз кенгайди. Эпик поэзия намуналари ўзаро қофияланувчи иккилик банд – маснавийда яратилишини ва бу ҳолат мазкур асарлар учун муайян қонуният даражасига кўтарилганлигини ҳисобга олсак, ритмни ҳосил қилувчи унсурлар вазн, ритмик вариациялар, радиф, қофия, шеърий санъатлар ва урғу эканлиги маълум бўлади. Дастлаб ушбу унсурлардан вазни кўриб чиқамиз.

Шеърий ритмни вужудга келтирувчи асосий омил бу вазндир. “Шеърий ритм, оҳангдорлик ва мусиқийлик вазн тури ва унинг ўзига хос хусусиятлари билан ҳосил бўлади⁷. Европа ва рус адабиётшунослигида ҳам, ўзбек адабиётшунослигида ҳам шеърий ритмнинг

¹ Ҳомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – Б. 181.

² Т.Бобоев урғуни ҳам вазн унсури сифатида жуда тўғри таъкидлагани ҳолда ўз тадқиқотида мазкур унсурга тўхталиб ўтмаган, бунга унинг ритмни бармоқ вазни мисолида тадқиқ қилганлиги сабаб бўлиши мумкин.

³ Қаранг: Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 290-291; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 214; Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 22-23.

⁴ Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Тошкент: Фан, 1972. – Б.3.

⁵ Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993. – С.130.

⁶ Бизнинг бу таснифимиз аруз вазнида яратилган шеърий асарларга тегишлидир.

⁷ Ҳомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи. – 1967. – Б.46.

асоси сифатида вазн кўрсатиб келинади. Хусусан, М.Харлап ўзининг “Ритм и метр в музыке устной традиции” китобида квантитатив ритмика истилоҳи остида аруз вазнини ритмнинг бош омили сифатида таҳлил қилса, Д.В.Фроловнинг “Теория ‘аруда: Просодия и ритм” номли мақоласида “метрик бўғинлар”: сабаб, ватад, фосила орқали араб арузидаги ритм масалаларига тўхталиб ўтилади. Шунингдек, Б.В.Томашевский, В.М.Жирмунский, С.В.Шервинскийларнинг шеър илмига доир ишларида ҳам бадий асар ритмига оид фикрлар вазн билан боғлиқ ҳолда тадқиқ қилинади¹. Т.Т. Давидова ва В.А.Пронинларнинг “Теория литературы” китобида эса шеъринг ритмига вазн билан тенг ҳодиса сифатида қаралган: “Шеъринг нутқ ритми бир неча мисралардаги бўғинлар миқдорининг тенглиги асосида вужудга келади”². Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, вазн шеъринг нутқни насрий нутқдан ажратувчи, уни ўлчовчи ва гуруҳловчи ҳодисадир. Туркий адабиётда қадимдан иккита вазн: бармоқ ва аруз вазни кенг қўлланилиб келинади. XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб уларнинг қаторига эркин вазн ҳам қўшилди.

Маълумки, мумтоз поэзиянинг асосий ўлчови аруз вазнидир. Аруз вазни VIII асрда араб адабиётида пайдо бўлган шеъринг тизим бўлиб, IX асрдан форс-тожик шеърлятида, XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб туркий адабиётда кенг қўлланила бошланди. Адабиётшуносликда туркий адабиётдаги арузда яратилган биринчи йирик асар бу Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони эканлиги эътироф этилган. “Қутадғу билиг” аруз тизимининг мутақориб баҳрида яратилган бўлиб, муаллиф бу асарни ёзишда форс адабиётидаги “Шоҳнома” достони вазнидан фойдаланган. Асарнинг ўз даврида “Туркий Шоҳнома” деб аталишида шу ҳодисанинг ҳам ўрни бор.

Адабиётшуносликда Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида бармоқ вазни билан биргаликда аруз вазнида ёзилган парчалар ҳам учрайди, деган мулоҳазалар билдирилган эди. Жумладан, татар олими Х.Усмонов “Девону луғотит турк”да аруз ва бармоқ қоришиқ тарзда қўлланилган деган фикрни билдирса, М. Ҳамроев асардаги барча шеъринг парчалар бармоқ вазнида яратилган деб ҳисоблайди. М.Бакиров эса “Девон”даги шеърларни арузда ҳам, бармоқда ҳам эмас, балки алоҳида шеър системасида яратилган деб таъкидлаб, мазкур шеърларни «кучайтирилган босимли (урғули) шеърлар” деб атайди. И.В.Стеблева “Девон”даги шеърларда аруз бор деб ҳисоблайди ва шеъринг парчаларнинг арузга мос келувчи тақтиъи (парадигмаси)ни келтиради³. Арузшунос олим У.Тўйчиев ҳам “Девон”да аруз мавжудлиги масаласига ижобий муносабат билдириб, шундай дейди:

“Биз “Девон”да аруз мавжуд деган аввал айтилган фикрларга қўшиламыз, чунки “Девон” XI аср обидаси ва аруз бу даврда ёзма адабиётда тўла ҳукм сураб эди. Қолаверса, арузга ҳамоҳанг бўлган шеъринг байт ва тўртликлар халқ мақол ва топишмоқлари ичида ҳам кўп топилади”⁴. А. Ҳожиаҳмедов “Девон”даги 224 та шеъринг парчанинг вазн хусусиятларини

¹ Харлап М. Ритм и метр в музыке устной традиции. – М.: Музыка, 1986; Фролов Д.В. Теория ‘аруда: просодия и ритм // Проблемы арабской культуры. – М.:Наука, 1987. – С.124-142 ; Томашевский Б.В. Стих и язык // Теория литературы. Поэтика. –М.–Л.: Художественная литература, 1959; Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977; Шервинский С.В. Ритм и смысл. – М.: Наука, 1961.

² Давыдова Т.Т., Пронин В.А. Теория литературы. – М.: Логос, 2003. – С. 180

³ Қаранг: Усманов Х. К характеристике ритмического строя тюркского стиха // Народы Азии и Африки – 1968. – № 6. – С. 90-96; Хамраев М. Основы тюркского стихосложения. – Алма-Ата: Издательство АН, 1963. – С.122-126; Бакиров М. Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований. – Казань, 1972. – С. 30-31; Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М.: Наука, 1971. – С. 21.

⁴ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 155.

тадқиқ қилиш жараёнида мазкур шеърий парчаларнинг аруздаги- $V - -$, $V - V -$, $- V V -$, $V V - -$, $V - - -$, $- V -$, $V - -$ туроқларига мос келувчи ўлчовда яратилганлигини аниқлади. Олимининг фикрича, "...қадимги туркий шеърий ўлчов тизими чўзиқ ва қисқа ҳижоларнинг муайян эркинлик билан такрорланишига асосланган"¹. Бизнингча ҳам, "Девон"даги шеърий парчалар арузга мос келувчи шеърий системада ёзилган бўлиб, чўзиқ ва қисқа бўғинлар орасидаги мутаносиблик аруз вазни талабларига мос келади. "...Қадимги турк шеърларидаёқ вазнда бўғинларнинг очик-ёпиқлигини риоя қилиш ҳоллари учраб туради. Бу эса аруз вазни принципларидан биридир"². Лекин бундан "Девону луғотит турк"даги тўртликлар аруз назарияси қонун-қоидаларига тўла мувофиқдир деган хулоса келиб чиқмайди, чунки туркий адабиётга кириб келган аруз системаси араб ва форс адабиётидан ўтган вазнлар билан боғлиқдир³. Шу маънода туркий тилда аруз вазнида яратилган том маънодаги биринчи асар Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" достонидир деб айтиш мумкин.

Энди вазни вужудга келтирувчи унсурларни кўриб чиқсак. Даствлаб бўғин (ҳижо) ҳақида⁴. Маълумки, аруз вазнида бўғинларнинг сифати, яъни чўзиқ-қисқалиги асосий мезонлардан бири саналади. "... аруз шеърий системасида чўзиқ (-) ҳамда қисқа (V) ҳижоларнинг маълум тартибда бутун шеър ёки шеърий парча давомида такрорланиб келиши натижасида ўзига хос рукнлар, рукнлар йиғилиб каттароқ ритмик бирликлар ҳосил бўлади ва шу йўл билан шеърий вазн вужудга келади"⁵. Аруз вазнида уч хил бўғин бор: чўзиқ, қисқа ва ўта чўзиқ. Чўзиқ бўғин бу таркибида қисқа унли бўлган ёпиқ ёки чўзиқ унли билан тугаган очик бўғин бўлиб, арузшуносликда чўзиқ бўғинни "-" белгиси билан кўрсатиш қабул қилинган. Қисқа бўғин эса фақат очик бўғин кўринишида бўлиб, қисқа унли билан тугалланган ва урғу олмайдиган бўғиндир. Мазкур бўғин тақтиъда "V" шаклида берилади.

Адабиётшуносликда чўзиқ ва қисқа бўғинга берилган таърифларда деярли тафовутлар учрамайди. Фақат ўта чўзиқ бўғин билан боғлиқ масалада бироз баҳсли мулоҳазалар мавжуд. М.Олимов А.Ҳожиаҳмедовнинг "ёпиқ ҳижолар таркибидаги "а унлисининг чўзиқ ўқилишига асосланган ўта чўзиқ ҳижолар шоирларимиз ижодида деярли қўлланмаган"⁶ деган ҳақли эътирофига қарши чиқиб, "а" унлиси иштирокида ҳам ўта чўзиқ ҳижо ҳосил бўлиши мумкин, фақат бундай ўта чўзиқ ҳижо мисра ичида бир чўзиқ ва бир қисқа ҳижога эмас, балки икки қисқа ҳижога тенг бўлади (яъни: Мажнун мисра ичида Ма-(жи)-нун)" деб ҳисоблайди ва мисол тариқасида Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достонидан олинган куйидаги байтни келтиради:

*Яъ-ни Ма-/ж(и)-ну-ни дил|ра-ми-да
Бо-рур э- |ди бўл-ма-й о | ра-ми-да
- - V | V -V - | V - - 7*

¹ Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. - Тошкент: Фан, 2006. - Б. 10.

² Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. - Тошкент: Фан, 1972. - Б. 4.

³ Шунини эътироф этиш керакки, туркий мумтоз адабиётда қўлланилган аруз аслида туркий тилга мослашган форсий аруздир. Бобур томонидан туркий арузга олиб кирилган ариз ва амиқ баҳрлари фақат назариядагина мавжуд бўлиб, шеърятда истифода этилмади.

⁴ Бўғин, шунингдек вазнининг бошқа унсурлари билан боғлиқ умумий масалалар арузшуносликда етарлича ёритиб берилганлиги учун биз бу ўринда фақат баъзи муаммоли масалаларгагина тўхталиб ўтамиз.

⁵ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. - Тошкент, 1979. - Б. 258.

⁶ Қаранг: Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. - Тошкент, 1998. - Б.187.

⁷ Қаранг: Олимов М. Рисолаи аруз. -Тошкент: Ёзувчи, 2002. -Б. 81.

Бунда олим “Лайли ва Мажнун” достонида қўлланилган ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф вазни (тақтиъи: – – V V – V – V – –) нинг ҳазажи мусаддаси ахрами аштари маҳзуф (тақтиъи : – – – – V – V – –) деб аталувчи ритмик вариацияга эга эканлигини ва бу икки вазн достонда ўзаро алмашилиб қўлланаверишини, Фитратнинг эътирофича, шоирлар бу ҳодисани “сакта малиҳ” (ёқимли нуқсон) деб аташларини ва ёқтиришларини эътиборга олмаган. Аслида юқорида келтирилган байтнинг биринчи мисраси қуйидагича тақтиъга эга бўлиши керак эди:

Яъ-ни Маж-| ну-ни дил| ра-ми-да
- - - - V -V - - ¹

Шеър мисраларидаги бўғинларнинг маълум бир қонуният асосида ритмик бўлақларга бирлашиши рукн дейилади. Рукн бир бўғиндан беш бўғингача бўлиши мумкин. Рукнлар аслий ва тармоқ рукнларга бўлинади². Аслий рукнлар бу ўзгаришга учрамаган ва асл ҳолича сақланган рукндир. Арузга доир адабиётларда ўзбек арузида 8 та аслий рукн бор деб таъкидланади³. Бизнингча, ўзбек шеъриятида 8 та асл рукндан фақат 6 таси истифода этилган, қолган иккита асл рукн (мафоилатун ва мафъулоту) туркий шеърятда қўлланилмаган⁴. Қуйида 6 та асл рукнни тақтиъи билан кўрсатамиз: ⁵

№	Аслий рукн номи	Тақтиъи
1.	Фоилотун	- V - -
2.	Мафойлун	V - - -
3.	Мустафълун	- - V -
4.	Фаувлун	V - -
5.	Фоилун	- V -
6.	Мутафоилун	VV - V -

Аслий рукнларни турлича ўзгартириш йўли билан ҳосил қилинган ритмик бўлақлар тармоқ рукнлар деб аталиб, улар арузшуносликда фуруълар (шаҳобчалар, тармоқлар) деб ҳам юритилади. Навоийда 60 га яқин, Бобурда 44 та тармоқ рукн келтирилади, Фитрат уларнинг сонини 27 та деб кўрсатади, Т.Бобоевда Навоий ва Бобур келтирган миқдор тарморланади. А.Рустамовнинг китобида 44 та тармоқ рукнига таъриф берилган. А.Ҳожи-аҳмедов “Ўзбек арузи луғати” китобида ўзбек шеъриятида истифода этиладиган тармоқ рукнлар сонини 22 та деб кўрсатади ва бизнингча, тўғри йўл тутади, чунки унгача келтирилган тармоқ рукнларнинг ҳаммаси ҳам туркий шеърятда қўлланилмаган эди, А. Ҳожи-аҳмедов фақат амалиётдан ўтган тармоқ рукнларнигина санаб ўтади ⁶.

¹ Мазкур вазннинг ушбу хусусиятлари ҳақидаги тўлароқ маълумот ишимизнинг кейинги фаслида берилади.

² У.Тўйчиев рукнларни асл ва тармоқ рукнларга бўлиш масаласига манфий муносабат билдиради, у Европа олимлари изидан бориб асл ва тармоқ рукнларни аралаш тарзида 43 та деб кўрсатади (Қаранг: Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 220).

³ Қаранг: Навоий. Мезон ул-авзон; Бобур. Мухтасар; Бобоев Т. Шеър илми таълими; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси ва б.

⁴ Бобурнинг “Мухтасар”, Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Фитратнинг “Аруз ҳақида”, У.Тўйчиевнинг “Ўзбек поэзиясида аруз системаси” асарларида ушбу рукнлар билан боғлиқ ҳолда санаб ўтилган ва намуналар келтирилган кўпгина вазнлар аслида фақат назарияда мавжуд бўлиб, шеърятимизда истифода этилмаган.

⁵ Рукнлар тартиби уларнинг қўлланилиш даражасига кўра берилди.

⁶ Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент, 1998. – Б.187.

Маълумки, рукн тушунчаси баҳр атамаси билан чамбарчас боғлиқ. Рукнларнинг турлича таркибда бирикиши ва такрорланишидан баҳрлар ҳосил бўлади. Арузга доир манбаларда баҳрлар сони турлича кўрсатилган¹. Замонавий арузшуносликда туркий адабиётда 19 та, баъзан ҳатто 21 та баҳр қўлланилади деган янглиш фикр етакчи бўлиб келмоқда². Аслида минг йиллик туркий шеъриятимизда 19 баҳрнинг фақат 11 таси қўлланилган бўлиб, қолган баҳрлар фақат назарияда мавжуд. Манбалар ва арузга доир тадқиқотларда мисол тариқасида келтирилган айрим мисра ёки байтлар ушбу баҳрларнинг амалиётдаги қўлланилиш даражасини белгиламайди³.

Биз туркий адабиётда қўлланилган 11 баҳрни қандай рукнлардан таркиб топганига қараб 2 гуруҳга ажратамиз:

- 1) Бир хил аслий рукнлардан таркиб топган баҳрлар.
- 2) Турли аслий рукнлар ва уларнинг тармоқлари алмашинувидан таркиб топган баҳрлар.

Бир хил аслий рукнлардан таркиб топган баҳрлар 6 та бўлиб, улар бир хил аслий рукннинг байт таркибида 4, 6, 8 (баъзан ундан ҳам кўпроқ) марта такрорланишидан ҳосил бўлади. Уларни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

№	Баҳр номи	Аслий рукн номи	Тақтиъи
1.	<i>Рамал</i>	Фоилотун	- V - -
2.	<i>Ҳазаж</i>	Мафойилун	V - - -
3.	<i>Ражаз</i>	Мустафъилун	- - V -
4.	<i>Мутақориб</i>	Фаувлун	V - -
5.	<i>Мутадорик</i>	Фоилун	- V -
6.	<i>Комил</i>	Мутафоилун	V V - V -

Юқоридагилардан рамал, ҳазаж ва мутақориб баҳрлари эпик поэзия учун хос бўлиб, рамалнинг икки вазни: рамали мусаддаси маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фоилотун фоилотун фоилун -V - - -V - - - V -) ва рамали мусаддаси солими махбуни маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фоилотун фаилотун фаилун -V - - VV - - VV -), ҳазаж баҳрининг ҳам икки вазни: ҳазаж мусаддаси маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: мафойилун мафойилун фаувлун V - - - V - - - V - -) ва ҳазаж мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: мафъулун мафоилун фаувлун - - V V -V - V - -) ҳамда мутақориб баҳрининг мутақориб мусаммани маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фаувлун фаувлун фаувлун фаал V - - V - - V - - V -) вазнлари кенг қўлланилган.

Иккинчи гуруҳга кирувчи баҳрлар сони 5 та бўлиб, мазкур баҳрлар икки турли аслий рукнлар ва улар тармоқларининг ўзаро алмашинувидан ҳосил бўлади. Бу баҳрлар қуйидагилардир:

1. *Музореъ* мафойилун ва фоилотун аслий рукнларининг тармоқларидан вужудга келиб, туркий шеъриятда фақат мусамман кўринишида мавжуд.

¹ Аҳмад Тарозийда 40, Навоийда 19, Бобурда 21, Фитратда 19 та баҳр кўрсатилади.

² Қаранг: Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 74; Олимов М. Рисолаи аруз. – Тошкент: Ёзувчи, 2002. – Б. 38.

³ Аруз вазнини уйғур шеърияти мисолида ўрганган олим М. Ҳамроев ҳам туркий адабиётда 19 баҳрнинг ҳаммаси ҳам қўлланилмаганлигини айтади (Қаранг: Ҳамраев М. Основы тюркского стихосложения. – Алма-Ата, 1963. – С. 99).

2. *Мужтасс* мустафъилун ва фоилотун аслий рукнларининг тармоқларидан вужудга келиб, туркий шеъриятда фақат мусамман шаклида учрайди.

3. *Мунсарих* мустафъилун ва мафъулоту аслий рукнлари тармоқларининг ўзаро алмашинувидан вужудга келиб, туркий шеъриятда фақат мусамман шаклида учрайди.

4. *Сариъ* икки марта мустафъилун ва бир марта мафъулоту аслий рукнларининг тармоқларидан вужудга келиб, туркий шеъриятда фақат мусаддас шаклида учрайди.

5. *Хафиф* фоилотун аслий рукни ва тармоқлари ҳамда мустафъилун аслий рукни тармоқларидан вужудга келиб, туркий шеъриятда фақат мусаддас шаклида учрайди.

Ушбу баҳрлардан фақат сариъ ва хафиф баҳрлари эпик поэзия учун хос бўлиб, сариънинг сариъи мусаддаси матвийи макшуф (рукнлари ва тақтиъи: муфтаилун муфтаилун фоилун – V V – – V V – – V –) ва хафиф баҳрининг хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фоилотун мафоилун фаилун –V – – V – V – V V –) вазнлари дostonларда истифода этилади.

Вазни вужудга келтирувчи яна бир унсур ритмик пауза бўлиб, шеършуносликда бу ҳодиса цезура деб ҳам юритилади. Арузда ритмик пауза масаласи дастлаб Фитрат томонидан тадқиқ қилинган. Фитрат аруз системасидаги баъзи вазнларнинг мисраларида бир ёки икки паузанинг мавжуд бўлишини таъкидлаб, бу ҳодисани “ист” деб номлайди ва уни тақтиъда (*) белгиси билан кўрсатади¹.

У.Тўйчиев ритмик пауза масаласини бармоқ ва аруз вазнлари учун фарқли ҳодисалар деб ҳисоблайди, унингча ритмик пауза бармоқ вазнида ёзилган барча асарларда мавжуд бўлади, лекин арузда ритмик паузанинг кўпинча мисралар ўртасида эмас, балки мисра сўнгида келиш ҳоллари кўпроқ учрайди: “...аруздаги шеъриятда, бармоқ системасида ёзилган шеърлардагидан фарқли равишда, ички ритмик паузали ва ички ритмик паузасиз яратиладиган шеърлар бор. Булар айни ҳолда, аруз ва бармоқ системалари вазнларида ёзилган шеърлар ритмикаси ўртасидаги тафовутни ҳам англантиб туради, чунки бу шакллардан биринчиси фақат бармоқ системасидаги поэзия учун хос, аммо бу шаклларнинг иккаласи ҳам арузда юзага келган поэзия учун бегона эмас”².

Дарҳақиқат, ритмик пауза масаласи арузий матнда бармоқ вазнидан ўзгачароқ ҳолат касб этади. Аруздаги шеъриятда мисралар сўнгида келадиган ритмик пауза доимий ва хос ҳолат, лекин ички, яъни мисралар ўртасида келадиган пауза ҳар доим ҳам мавжуд бўлавермайди³. Биз аруз системасидаги вазнларни ички ритмик пауза иштирокига кўра 2 гуруҳга ажратиш тарафдоримиз:

1) Ички ритмик паузали вазнлар.

2) Фақат мисралар сўнгида ритмик пауза келадиган вазнлар.

Арузда ички ритмик паузалар фақат баъзи вазнларгагина тегишлидир. Хусусан, музореъи мусаммани ахраб, мунсарихи мусаммани матвийи макшуф, ҳазажи мусаммани аштар, ҳазажи мусаммани ахраб, ражази мусаммани матвийи махбун каби вазнларда иккинчи рукндан сўнг ритмик пауза келади, бунда бармоқ вазнидаги туроқ сингари рукннинг тугалланиши сўзнинг тугалланиши билан мос келади. Бу ҳолатни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

¹ Қаранг: Фитрат А. Аруз ҳақида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б. 34.

² Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси, – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 240.

³ Фитрат “ист”сиз вазнлар деганда айнан шу ҳолатни назарда тутган (Қаранг: Фитрат А. Кўрсатилган асар. – Б. 35–36)

№	Вазн номи	Рукнлари, тақтиғи ва ритмик пауза
1.	<i>Музореғи мусаммани ахраб</i>	Мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун - - V-V --- - V - - - Кулбамга баски гардун ғам тоши ёғдурубдур Сабрим уйидек ул ҳам емулғали турубдур (Навоий)
2.	<i>Мунсариҳи мусаммани матвийи мақшуф</i>	Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун - V V -- V -- V V - - V - Айлади то сайр учун шоҳсуворим сафар Қилди онинг кейнидин жони низорим сафар (Огаҳий)
3.	<i>Ҳазажи мусаммани аштар</i>	Фоилун мафойилун фоилун мафойилун - V - V - - - - V - V - - - Фасли навбахор ўлди кетибон зимистонлар Дўстлар ғаниматдур сайр этинг гулистонлар (Фурқат)
4.	<i>Ҳазажи мусаммани ахраб</i>	Мафъулу мафойилун мафъулу мафойилун - - V V - - - - V V - - - То олғали кўнглумни ул юз била ул гису Кундуз анга не ором, кеча манга не уйқу (Бобур)
5.	<i>Ражази мусаммани матвийи махбун</i>	Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун - V V - V - V -- V V - V - V - Гар аламимға чора йўқ бўлмаса бўлмасун нетай Вар ғамима шумора йўқ бўлмаса бўлмасун нетай

Юқорида кўрсатилган вазнлардан ташқари аруз тизимидаги бошқа барча вазнлар иккинчи гуруҳга, яъни фақат мисралар сўнгида ритмик пауза келадиган вазнлар сирасига киради. Кўриняптики, ички ритмик пауза асосан мусамман - саккизлик рукнлари билан боғлиқ вазнларга хос экан. Эпик поэзия вазнлари асосан мусаддас - олтилик кўринишига эга бўлганлиги учун уларда ички ритмик пауза мавжуд эмас. Шу маънода эпик поэзия учун хос бўлган вазнлар ҳам ички ритмик паузага эга бўлмаган вазнлар ҳисобланадики, биз бу ҳақда ишимизнинг кейинги фаслида батафсилроқ фикр юритамиз.

Демак, юқоридагилардан маълум бўляптики, вазн шеърий ритми вужудга келтирувчи бош омил бўлиб, у бўғин, рукн ва ритмик паузадан ташкил топар экан. Туркий адабиётда назарияда мавжуд 8 асл рукндан фақат 6 таси иштирок этиб, мафъулоти (- - - V) ва мафоилатун (V - V V -) асл рукнлари солим (тўлиқ) кўринишда қўлланилмайди, улар араб ва форс-тожик шеърияти учун хос рукнлардир. Тармоқ рукнларнинг ҳам фақат 20 га яқини ишлатилиб, қолганлари фақат назариядагина мавжуддир. Бахрлардан ҳам фақат 11 таси туркий шеъриятимизда истифода этилиб, қолган тавил, басит, вофир, мадид, муқтазаб, қариб, жадид ва мушокил бахрлари деярли қўлланилмаган. Мазкур 11 бахр қандай бахрлардан таркиб топганига қараб бир хил аслий рукнлардан таркиб топган бахрлар (уларга рамал, ҳазаж, ражаз, мутақориб, мутадорик ва комил бахрлари киради) ҳамда турли аслий рукнлар ва уларнинг тармоқлари алмашинувидан таркиб топган бахрлар (уларга музореъ, мужтасс, мунсариҳ, сариъ ва хафиф бахрлари киради)га ажратилади ва ушбулардан

рамал (2 та вазн), ҳазаж (2 та вазн), мутақориб, хафиф ва сариф баҳрлари эпик поэзия учун хос баҳрлар ҳисобланади. Лирик шеърлар учун хос бўлган ички ритмик пауза эпик поэзия вазнлари учун хос эмас.

ЭПИК ПОЭЗИЯ ТАРИХИДА ВАЗН ВА МАЗМУН МУТАНОСИБЛИГИ

Юқорида айтганимиздек, мумтоз адабиётда яратилган шеърӣ асарларда вазн бадий асардаги ғоя ва мавзудан келиб чиққан ҳолда қўлланилган. И.Стеблеванинг ёзишича, классик поэзияда “вазн конкрет шеърнинг асосий ғояси билан боғлиқ бўлган ва шунинг учун шоирлар томонидан махсус танлаб олинган”¹. Мазкур фикр эпик поэзия вазнлари учун ҳам бирдай тааллуқлидир. Агар эпик поэзия тарихига назар ташланадиган бўлса, бу жанрнинг энг қадимги намуналари антик даврга бориб тақалишини кўриш мумкин. Антик давр адабиёти даставвал қаҳрамонлик ва жангнома йўналишида вужудга келган. Бу давр адабиётининг дастлабки намуналари бўлмиш “Иллиада” ва “Одиссея” дostonлари ҳам йўналишига кўра жангнома дostonлар ҳисобланади².

И.Тронскийнинг “История античной литературы” номли китобида ёзилишича, бу даврдаги эпик поэзияда қофия бўлмаган. Поэзиянинг оҳангдорлигини таъмин этувчи бирдан-бир восита вазн ҳисобланган³. Абу Наср Форобийнинг “Шеър санъати” китобида Гомер асарлари ҳақида айтган мулоҳазалари ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди⁴.

Антик давр эпик поэзиясидаги жангнома йўналишига мансуб дostonлар, асосан, гекзаметр вазнида ёзилган. Гекзаметр вазни 6 туроқдан иборат бўлиб, бу туроқларнинг ҳар қайсиси дактиль деб аталган бир узун, икки қисқа (– V V) бўғиндан таркиб топади. Шеърнинг оҳангдор бўлиши учун охирги туроқ спондий деб аталувчи 2 узун ҳижо (– –) билан алмаштириб талаффуз қилинади ва натижада қуйидаги схема ҳосил қилинади:

– VV – VV – VV – VV – VV – –⁵.

Даставвал антик давр эпик поэзиясида Гомер томонидан қўлланилган бу вазн кейинроқ шу йўналишдаги яна бир қанча цикл дostonлар: “Киприя”, “Эфиопида”, “Телегония”, “Фиваида”, “Эпигонлар” ва қадимги Рим шоири Вергилийнинг “Энеида” дostonларида қўлланилди.

Гекзаметр вазнининг эпик поэзия вазнига айланишига сабаб мазкур вазннинг имкониятлари ниҳоятда кенглигидадир. Бу имкониятлар гекзаметрнинг кўп сонли ритмик вариацияларга эга эканлиги билан белгиланади. Ритмик вариация бадий асарнинг асосий ўлчовдан ташқари яна ўлчов ичидаги кичик ўзгаришлардан таркиб топган қўшимча вазнларда битилганлигини билдиради ва бу қўшимча вазнлар асар мазмуни билан муносабатга киришади.

¹ Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993. – С.131.

² Бу ҳақда қаранг: Корш В. Всеобщая история литературы. Т.1. С.–Пб.: Издание Карла Риккера, 1881. – С.640-653; Лосев А.Ф., Сонкина Г.А. и др. Античная литература. М.: Просвещение, 1986. – С.36; Тронский И.М. История античной литературы. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 48.

³ Тронский И. М. Кўрсатилган асар. – Б. 47.

⁴ Форобий Абу Наср. Шеър санъати.– Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. –Б. 13-21.

⁵ Гаспаров М.Л. Ритм // Литературный энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1987. – С. 326

“Шеърдаги ҳижоларнинг узун-қисқалигини, яъни дактиль ҳамда спондий туроқларини маълум тартибда алмаштириш йўллари билан қадимги дostonнавислар гекзаметрнинг турли-туман оҳангларда жаранглашига эришганлар. Масалан, шеърда узун ҳижоларнинг кўпроқ бўлиши – воқеанинг улуғворлигини, ҳаракатнинг салмоқдорлигини таъминлайди; қисқа ҳижоларнинг кўплиги эса ҳаракатга тезлик, енгиллик, ўйноқилик бағишлайди. Шу йўсин гекзаметрни 16 вариантда қўллаш мумкин. Бундан ташқари, шеърнинг учинчи ёки тўртинчи туроқлари ўртасида келадиган цезура, яъни паузаларнинг ҳам гекзаметр мақоми учун ғоят катта аҳамияти бор”¹.

Кўринадики, гекзаметр вазнининг ушбу имкониятлари мазкур вазннинг антик дostonчиликда қаҳрамонлик йўналишидаги асосий вазн бўлиб қолишига олиб келди.

Ўрта асрларга келиб, эпик поэзиянинг мавзу доираси анча кенгайди, қаҳрамонлик йўналишидан аста-секин ҳаётий-маиший мавзуларга, ишқий-романтик, ишқий-саргузашт, фалсафий йўналишларга ўтила бошланди.

Шарқ халқлари эпик поэзияси ҳам жаҳон эпик поэзиясининг ажралмас қисми сифатида ана шундай тараққиёт йўлини босиб ўтди. Мусулмон Шарқи эпик поэзияси ўзаро қофияланувчи байтлардан ташкил топган маснавийда битилган. Гарчи бу жанр араб адабиётида вужудга келган бўлса-да, кенг шуҳратга эга бўлмади. Араблар, асосан, лирика ва фалсафий насрда каттароқ муваффақиятга эришдилар.

Бу борадаги салмоқли мерос форс-тожик эпик поэзиясига тегишли. Бу поэзиянинг дастлабки намунаси ҳам қаҳрамонлик йўналишида бўлиб, X аср ижодкори Масъуд Марвазий қаламига мансуб. Мазкур дostonдан бизгача жуда оз қисм етиб келган.

Том маънодаги қаҳрамонлик йўналишидаги дoston Фирдавсий “Шоҳнома”си бўлиб, мутақориб баҳрида битилган. Навоий “ажам тили била асли маснавий мутақориб баҳридури” деб ёзган эди².

Мусулмон Шарқи эпик поэзиясидаги дostonлар асосан 7 вазн доирасида ёзилган. Бу ҳақда ҳинд олими мавлавий Оға Аҳмад Алининг “Ҳафт осмон” номли тадқиқотида қуйидаги фикрлар келтирилади: “Маснавий вазни еттидадур. “Мезонул алвон”да айтилишича, маснавийнинг ушбу 7 вазнидан иккитаси ҳазажи мусаддасда, яна иккитаси рамали мусаддасда, биттаси сариъи мусаддасда ва биттаси хафифи мусаддасда ва ниҳоят яна биттаси мутақориб мусаммандадур”³.

“Мухтасар”да ўқиймиз: “...Ул жумладин беш вазни машхур ўқдурким, “Хамса”лар ул авзондадур. Яна бир вазн агарчи “Хамса”да йўқтур, фил жумла шуҳрати бор. “Мантиқ ут-тайр” ва “Маснавий” (Ж.Румийнинг “Маснавийи маънавий”си кўзда тутилмоқда – Д.Ю.) бу икки китобнинг қойили азизларнинг аксар маснавийлари бу вазнда воқеъ бўлубдурлар. Яна бир вазндурким, агарчи шуҳрати камдур, вале хейли латиф вазндур, мавлоно Абдурахмон Жомий “Субҳа”си ул вазндадур. Хожа Хусрав Деҳлавий “Нўҳ спехр”ининг бир спехрини бу вазнда айтибтур, ушбу етти вазндурким, маснавийга махсустур...”⁴

Ушбу вазнларни тақтиъи ва рукнлари билан қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

¹ Алимухамедов А. Антиқ адабиёт тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – Б. 71.

² Навоий Алишер. Мезонул авзон. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2000. Т. 16. – Б.85.

³ Оға Аҳмад Али. Ҳафт асман. – Калькутта, 1873.– С. 12.

⁴ Бобир. Мухтасар. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.118.

№	Вазн номи	Рукнлари ва тақтиғи
1.	Сариғи мусаддаси матвийи макшуф	Муфтаилун муфтаилун фоилун - V V -- V V -- V-
2.	Ҳазажи мусаддаси маҳзуф	Мафойилун мафойилун фаувлун V --- V --- V --
3.	Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф	Мафъулу мафойилун фаувлун -- V V - V - V --
4.	Хафифи мусаддаси солими махбуни маҳзуф	Фоилотун мафойилун файлун - V -- V - V - V V -
5.	Мутақориби мусаммани маҳзуф	Фаувлун фаувлун фаувлун фаал V -- V -- V -- V -
6.	Рамали мусаддаси маҳзуф	Фоилотун фоилотун фоилун - V -- - V --- V -
7.	Рамали мусаддаси солими махбуни маҳзуф	Фоилотун файлотун файлун - V - - V V - - V V -

XII асрга келиб, эпик поэзия ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Бу даврда Низомий Ганжавий (1141–1209) нинг “Панж ганж” асари яратилди. Мазкур асар кейинчалик хамса жанрининг вужудга келишида замин ҳозирлади.

Мусулмон Шарқи эпик поэзияси тарихи хамсачилик билан чамбарчас боғлиқ. Даставвал XIII асрда вужудга келган хамса саккиз асрга яқин вақт давомида юзлаб жавоб дostonларга эга бўлди ¹.

Турли давр ва адабий муҳитларда яратилган бу жавоб дostonларни улар мансуб бўлган маданият вакиллари ўз халқлари бадий тафаккурининг бир қисми сифатида ўрганадилар, тадқиқ этадилар.

Аслида бу асарларни адабиётшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ объектига тортишда биринчи эътиборни Низомий Ганжавий бешлигига қаратиш керак бўлади. Чунки дostonлардаги асосий ғоя ва йўналиш, улардан келиб чиқадиган хулосаларнинг туб илдизлари Низомий бешлигига бориб тақалади. Айнан шу жиҳатни дostonлар поэтикасига татбиқ этиш ҳам самарали натижа беради. Биз ҳам ушбу мезонга амал қилган ҳолда дастлабки ишни Низомий “Хамса”си дostonларида қўлланилган вазнларнинг манбаларини аниқлашдан бошладик.

Низомий бешлигидаги биринчи дoston “Махзан ул-асрор” (“Сирлар хазинаси”) деб аталиб, 1173-1179 йилларда яратилган. Низомий бу дostonини ғазнавийлар ҳукмдори Баҳромшоҳ (XII аср)га бағишлайди.

“Махзан ул-асрор”нинг вужудга келишида XII аср классиги Ҳаким Санойий “Ҳадиқат ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар боғи”) дostonининг сезиларли таъсири бор. Умуман, мусулмон Шарқида фалсафий-дидактик йўналишдаги дostonларнинг ибтидоси ҳам бевосита шу дoston билан боғланади.

Санойий дostonи бир-бирини тақозо этмайдиган турли ҳажмдаги 10 та бўлимдан иборат. Ҳар бир бўлимга бир неча ҳикоятлар илова қилинган. Гарчи Низомий йўналишига кўра

¹ Бу ҳақда қаранг: Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985.

Санойй достонига яқин асар яратган бўлса-да, лекин унинг шакли, хусусан, шеърий ўлчовини ўзгартирди. Агар “Ҳадиқат ул-ҳақойиқ” хафиф баҳрининг хафифи мусаддаси солими махбуни маҳзуф вазнида яратилган бўлса, Низомий ўз достони учун шеърий ўлчов қилиб сариъ баҳрининг сариъи мусаддаси матвийи макшуф вазнини танлади.

Буни Низомийнинг дoston яратишда ўзгачаликка, янгиликка интилиши билан изоҳлаш мумкин. Ушбу ҳолатни дostonдаги қуйидаги мисралар ҳам тасдиқлайди:

*Он зари аз кони қуҳан рехта,
В-ин дури аз баҳри нав ангехта.*

*(У олтин қўҳна кондан тўкилган эди,
Бу гавҳар эса янги баҳрдан олинди – таржима бизники)¹.*

Байтни тақтиъ асосида кўриб чиқсак:

*Он за-ри аз /ко-ни ку-ҳан/ рех-та,
- V V - | - V V - | - V -
Вин-ду-ри аз/баҳ-ри нав ан/ гех-та.
- V V - | - V V - | - V -*

Дарҳақиқат, биз ўз манбаларимиз доирасида форс-тожик адабиётида Низомийгача бу вазнда маснавий-дoston битган ижодкорни учратмадик. Аммо эрон олими Саид Нафисий “Армуғон” журналида нашр этилган “Ҳаким Низомий Ганжавий” номли мақоласида Низомийдан аввал бу вазн бухоролик шоир Абу Шукур Балхий дostonида қўлланилган деган фикрни билдиради ва ўз фикри учун қуйидаги байтни асос қилиб олади:

*Кори ба шўйи ки хирад кеш шуд,
Аз сари тадбиру хирад пеш шуд².*

Биз Саид Нафисийнинг мазкур байтни қайси манбадан олганлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз, аммо “Луғати фурс” тазкирасининг муаллифи Асади Тусий келтирган, Абу Шукур Балхий “Офариннома”сидан олинган 60 дан ортиқ байт мазкур дostonнинг сариъ баҳрида эмас, балки мутақориб баҳрида яратилганлигини кўрсатади³.

Ҳар ҳолда Низомийнинг Абу Шукур Балхий дostonи билан таниш бўлмаганлиги аниқ, буни юқоридаги мисралар ҳам тасдиқлайди. У ҳолда Низомий ўз дostonи учун танлаган шеърий ўлчовни форс-тожик шеъриятидан олган дейишга асос туғилади⁴.

¹ Низомии Ганжавий. Махзан -ул-асрор. Куллиёт. Чилди панжум. – Душанбе: Ирфон, 1984. – С. 281.

² Қаранг: Бертельс Е.Э. Низами и Физули. – М.: Наука, 1962. – С.400. Келтирилган бу байтдаги шеърий ўлчов, дарҳақиқат, Низомий дostonи вазни билан мос келади.

³ Е.Бертельс бу масалага икки хил муносабат билдирган: 1935 йилда яратилган “Персидская поэзия в Бухаре X века” номли мақоласида Балхий дostonини мутақориб баҳрида яратилган дostonлар қаторига киритади (Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988. – С. 412). 1941 йилда эса (“Низами о художественном творчестве”) С.Нафисий фикри таъсирида бўлса керак, сариъ баҳрининг Низомий дostonидан олдин Балхий “Офариннома”сида қўлланилганлигини таъкидлайди (Бертельс Е.Э. Низами и Физули. – М.: Наука, 1962. – С. 400).

⁴ Низомийгача форс-тожик шеъриятида мазкур вазннинг Абу Абдулло Рўдакий (X аср) шеърларида қўлланилганлиги ҳақида баъзи маълумотлар бор. Хусусан, тожик арузшуноси Баҳром Сирус ўзининг “Вазни

А.Рустамов сариъ баҳри панд-насихат оҳангига эга бўлган баҳр бўлганлиги учун “Хамса”ларнинг биринчи достони шу шеърий ўлчовда яратилган деган фикрни билдиради¹.

Ҳақиқатан ҳам, сариъ баҳри эпик поэзия вазнлари орасида энг енгил ва ўйноқи оҳангга эга бўлган вазн ҳисобланади. Панд-насихат руҳидаги фикрларнинг китобхон томонидан малол келмайдиган даражада қабул қилинишига эришиш учун айнан шундай оҳангдаги шеърий ўлчов зарур эди. Шу маънода Низомий ўз ижодий мақсадига эришган деб айтиш мумкин.

Низомий бешлигидаги иккинчи дoston “Хусрав ва Ширин” деб аталиб, тахминан 1181 йилда ёзиб тугалланган. Шоир бу достонини салжуқий хукмдор Тўғрул II (1174-1194) топшириғига кўра яратади. “Хусрав ва Ширин” ишқий дoston бўлиб, уни ёзишда Низомий қадимги Эрон манбалари ва Озарбойжон фольклоридан фойдаланган деган қарашлар бор².

Низомийгача “Хусрав ва Ширин” мавзуси эпик поэзияда яхлит дoston сифатида ишланмаган бўлса-да, лекин ишқий дostonлар яратиш ва уларни маълум бир хукмдорларга бағишлаш тамойили шаклланиб бўлганди, ҳатто бундай дostonлар учун алоҳида вазндан фойдаланиш анъанаси вужудга кела бошлаганди (1-иловага қаранг).

Низомий ўз достони учун шу йўналишдаги дostonлардан бири бўлган Фахриддин Гургонийнинг “Вис ва Ромин” достони вазнини асос қилиб олди. Мазкур вазн ҳазажи мусаддаси маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: мафойилун мафойилун фаувлун V --- V --- V --) деб аталиб, Низомийдан кейинги эпик поэзияда ҳам, асосан, ишқий мавзулардаги дostonлар битиладиган вазн сифатида истифода этила бошлади.

Шириннинг васфи берилган байтнинг тақтиъини кўриб чиқсак:

*Паридухте | парибугзо |р моҳе,
V - - - | V - - - | V - -*

*Ба зери миқ|наа соҳиб |кулоҳе.
V - - -| V - - -| V - -*

Низомийнинг “Лайли ва Мажнун” достони 1188-89 йилларда Ширвоншоҳ Ахситан I топшириғига кўра яратилади. “Лайли ва Мажнун” қиссасининг Низомийгача ишланган вариантлари, бу қиссанинг тадрижий тараққиёти ҳақида адабиётларда кенг ва муфассал маълумотлар бор.

Бизни бу ўринда бошқа жиҳат қизиқтиради: Низомий “Лайли ва Мажнун” достони учун танлаган ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф вазни (рукнлари ва тақтиъи: мафъулу мафоилун фаувлун -- V V- V- V--) нинг форс-тожик адабиётида истифода этилиш даражаси қай ҳолатда эди?

осори боқимондаи Рўдакий” номли мақоласида Рўдакийнинг сариъ баҳрида яратилган 6 та шеъри борлиги ҳақида фикр юритади (қ: Сирус Б. Вазни осори боқимондаи Рўдакӣ // Рўдаки ва замони ў. – Сталинобод: Нашрдавточик, 1958. – С. 138).

1 Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – Б.123.

2 Бертельс Е.Э. Низами. Творческий путь поэта. – М: Наука, 1956; Бертельс Е.Э. Низами и Физули. – М.: Наука, 1962; Афсаҳод А. Достони “Лайли ва Мажнун”и Абдурахмони Чомӣ. – Душанбе: Дониш, 1970; Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони. – Тошкент: Фан, 1970; Нарзуллаева С. Тема “Лейли и Меджнун” в истории литературы народов Советского Востока. АДД. – Баку, 1980; Асадуллаев С. “Лейли и Меджнун” в фарсиязычной литературе. – Душанбе, 1981.

Маълумки, бу даврда Озарбойжон адабий муҳитида Фалакий Шервоний, Мужириддин Байлақоний, Хоқоний Шервоний каби шоирлар фаолият юритганлар. “Биз тилга олган шоирлардан, Хоқонийни истисно қилганда, ҳеч бири эпик жанр билан шуғулланмаган”¹. Хоқоний Шервонийнинг достони “Тухфат ул-Ироқайн” деб номланиб, ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф вазнида яратилган эди.

Хоқонийнинг кичик замондоши бўлган Низомий унинг “Тухфат ул-Ироқайн” манзума-сида қўлланилган вазни ўз достони учун шеърий ўлчов қилиб олади.

“Бу ўлчов жуда равон бўлиб, оҳанг имкониятлари ниҳоятда кенг. Уни воқеалар моҳияти ва характериға қараб тез суръатда ҳам, оҳишта, сустрлашган ҳолатда ҳам ўқиш мумкин”².

Низомийнинг ўзи дoston муқаддимасида шундай ёзади:

*Баҳрест сабук, вале раванда
Моҳиш на мурда, балки зинда*³.

*(Баҳри енгил ва равондир⁴
Балиқлари ўлик эмас, балки тирикдир).*

Байтнинг тақтиғини кўриб чиқадиган бўлсак:

*Баҳ-рест |са-бук ва-ле | ра-ван-да,
- - V|V - V -| V - -
Мо-ҳиш | на мур-да бал|ки зин-да.
- - V|V -V -| V - -*

Низомий кейинги мисраларда бу ўлчов гарчи унғача истифода этилган бўлса-да, лекин унинг каби кенг имконият ва моҳирлик билан қўлланилмаганлигини ёзади:

*3-ин баҳр замири ҳеч ғаввос,
Бар н-орад гавҳаре чунин хос*⁵.

*(Ушбу баҳр замиридан ҳеч бир ғаввос
Бу каби гавҳар ололмаган эди).*

Низомий бешлигидаги тўртинчи дoston “Ҳафт пайкар” (“Етти гўзал”) 1196 йилда ёзиб тугалланади. Дoston 4600 байтдан иборат бўлиб, ҳукмдор Алоуддин Кўрпа Арслон (1174-1207) топшириғига кўра яратилади. “Ҳафт пайкар” асосий воқеа ва унға илова қилинган 7 та қолипловчи ҳикоятлардан иборат. Дostonдаги баъзи сюжетларнинг Фирдавсий дostonидан олинганлигини Низомийнинг ўзи таъкидлаб ўтади. Лекин композицион қурилишиға кўра “Ҳафт пайкар” ўз даври учун янги дoston эди. Дoston хафиф баҳрининг хафифи

¹ Бертельс Е.Э. Низами. Творческий путь поэта. – М.: Наука, 1956. – С. 76.

² Алиев Р. Предисловие // Низами. Лейли и Меджнун. – М.: Наука, 1957. – С. 24.

³ Низомии Ганҷавӣ. Лайлӣ ва Мажнун. Куллиёт. Чилди дуввум. – Душанбе: Ирфон, 1982. – С. 52.

⁴ Бунда баҳр сўзи икки маънода: ҳам денгиз, ҳам шеърий ўлчов маъноларида ишлатилган.

⁵ Низомий. Юқоридаги асар. – Б. 52.

мусаддаси солими махбуни маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фоилотун мафоилун фаилун – V – – V – V – VV –) вазнида яратилган:

*Барнавишта |дабири най| кари ў,
– V – –| V – V – | VV –*

*Номи Баҳро|ми Гўр бар| сари ў.
– V – – | V – V – | VV –*

Е.Бертельс Низомийгача ишқий-саргузашт дoston қайсидир кўринишда мавжуд эди, буни Унсурийнинг “Хингбуту Сурхбут” ва “Наҳр ул-айн” дostonлари мисолида кўриш мумкин деб ҳисоблайди, ҳатто бу дostonларнинг хафиф баҳрида яратилганлигини таъкидлаб ўтади¹.

Низомий “Ҳафт пайкар” учун шеърий ўлчов сифатида танлаган бу баҳр 8 та ритмик вариациядан иборат бўлиб, дostonнинг композицион қурилишига, хусусан, 7 та ҳикоятни ифодалашга жуда мос эди.

Низомий бешлигидаги сўнгги – бешинчи дoston “Искандарнома” деб аталиб, икки қисм: “Шарафнома” ва “Иқболнома”дан иборат. Дoston ҳажми 10000 байтдан ортиқроқ. Дostonнинг аниқ қайси йилда яратилганлиги маълум эмас, адабиётларда унинг 1197 йилдан кейин ёзилганлиги ҳақида баъзи қайдлар учрайди.

Низомий “Искандарнома”сининг яратилишида Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” дostonи манба бўлиб хизмат қилган. Гарчи Фирдавсий дostonида Искандар мавзуси тўлалигича ёритилмаган бўлса-да, лекин форс-тожик адабиётида бу мавзу қаламга олинган биринчи эпик асар эди².

“Искандарнома” дostonи худди Фирдавсий дostonи сингари мутақориб баҳрининг мутақориби мусаммани маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фаувлун фаувлун фаувлун фаал V – – V – – V – – V –) вазнида яратилган³. Бу вазн жангнома ва қаҳрамонлик типигаги дostonлар учун қулай бўлиб, “Искандарнома”дан олдинроқ яратилган Асади Тусийнинг “Гаршоспнома”, Ҳаким Эроншоҳнинг “Баҳманнома” дostonлари ҳам шу вазнда битилган эди (1-иловага қаранг). Дostonдан олинган байтни тақтиъи билан кўриб чиқсак:

¹ Бунда олим Асади Тусийнинг “Луғати фурс” тазкирасида берилган маълумотга суянган (Қ: Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988. – С. 403). Тазкирада келтирилган 42 байт юқорида тилга олганимиз икки дostonдан олинган бўлиб, дарҳақиқат хафиф баҳрида яратилган эди (қ: Ўбаҳи Ҳофиз. Тўхфат ул-аҳбоб (дар муқояса бо “Луғати фурс” ва фарҳангҳои дигар). – Душанбе: Ирфон, 1992).

² Бертельс Е.Э. Низами и Физули. – М.: Наука, 1962. – С. 346.

³ Аслида бу вазн қаҳрамонлик йўналишидаги эпик поэзияга даставвал Дақиқий (X аср) томонидан киритилган бўлиб, Фирдавсий дostonининг дастлабки 1000 байти мазкур ижодкор қаламига мансуб. Е.Бертельс Дақиқийнинг ўз дostonи учун мутақориб баҳрини танлаганлиги сабабини қуйидагиларда кўриш мумкин деб ҳисоблайди: Ўша даврда Бухорода Сиёвушнинг ўлимига бағишланган марсиялар халқ орасида кенг тарқалган ва улар ўзига хос оҳангга эга эди. Дақиқий дostonнинг ғоявий йўналишига мос келувчи ушбу оҳангга яқин вазни танлаш билан “... ҳам аристократик эстетика талабларини қондирди, ҳам ўз асарида соф эроний анъаналарни сақлаб қолди. Бу шаклда дoston ўзининг асосий вазифасини юксак даражада бажарди–кўҳна Эроннинг рицарлик анъаналари араб шон-шавкатига қарши қўйилди, эроний легитимизм (қонуний меросхўрлик – Д.Ю.) ва фарр (миллий ифтихор – Д.Ю.)нинг давомийлиги таъкидланди” (Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988. – С. 413). Шу тариқа бу вазн эпик поэзияда, асосан, қаҳрамонлик йўналишидаги дostonлар битиладиган анъанавий шеърий ўлчов сифатида истифода этила бошланди.

Баромад /зи қалби /ду лашкар /хурӯш,

V - - / V - - / V - - / V -

Расид о /смонро /қиёмат /ба гӯш.

V - - / V - - / V - - / V -

Кӯринадики, Низомий “Панж ганж”и таркибига кирувчи 5 та дoston аруз тизимининг 5 хил шеърӣ ўлчовида яратилган экан. Бу ҳолат фақат шаклий хусусият касб этмай, дostonларнинг ғоявий йўналиши ва композицион қурилишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Хусусан, фалсафий-дидактик масалаларга бағишланган, янгича композицион қурилишдаги “Махзан ул-асрор” учун эпик поэзияда қўлланилмаган сарӣ баҳрининг сарӣи мусаддаси матвийи макшуф (рукнлари ва тақтиъи: муфтаилун муфтаилун фоилун -VV- -VV- -VV-) дан фойдаланиш; Фирдавсий дostonидаги романтик йўналишнинг “Хусрав ва Ширин”да биринчи планга олиб чиқилиши – бу дostonнинг “Шоҳнома” вазнига яқин ҳазажи мусаддаси маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: мафойилун мафойилун фаувлун V- - - V- - - V- -) вазнида яратилишига олиб келиши¹; ишқий-тасаввуфий масалаларга бағишланган “Лайли ва Мажнун” дostonи учун иккита (баъзан ҳатто учта) чўзиқ бўғин билан бошланувчи ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: мафъулу мафоилун фаувлун - -V V-V- V- -) вазнининг истифода этилиши; “Ҳафт пайкар” етти ҳикоятининг ифодаси учун 8 ритмик вариациядан иборат хафифи мусаддаси солими маҳбуни маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фоилотун мафоилун фаилун -V- - V-V- VV-) вазнининг қўлланилиши ва ниҳоят, Искандарнинг қаҳрамонлик юришларига бағишланган “Искандарнома” дostonининг мазкур йўналиш учун анъанага айланган мутақориб баҳрининг мутақориб мусаммани маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фаувлун фаувлун фаувлун фаал V- - V- - V- - V-)да битилиши Низомий дostonлари учун танланган вазнларнинг тасодифий эмаслигини кўрсатади (2-иловага қаранг).

XV АСР ҲИРОТ АДАБИЙ МУҲИТИ ХАМСАНАВИСЛИГИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ

Низомий бешлиги яратилгандан кейин орадан бир аср вақт ўтиб, Хусрав Деҳлавий (1253–1325) унга жавоб ёзди ва шу билан хамсанавислик анъанасини бошлаб берди. Деҳлавийдан кейин бу анъана бутун Шарқ дунёсига тарқалди ва жуда кўп халқларда Низомий дostonлари мавзуси ва сюжети асосида асарлар пайдо бўлди. Озарбойжон олими Ғ. Алиев жаҳон кутубхоналарида сақланаётган қўлёзма ва манбаларни ўрганиб чиқиш асосида Низомий бешлигига муайян тарзда жавоб ёзган 300 га яқин ижодкорни аниқлади ва улар ҳақидаги маълумотларни умумлаштириб, “Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока” номли монографиясини яратди².

¹ У.Тоировнинг фикрича, мутақориб баҳри аслида ҳазаждан олинган (қаранг: Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Душанбе, 1997. – С. 22). Дарҳақиқат, бу икки шеърӣ ўлчов руқнларнинг қисқа бўғин билан бошланиши жиҳатидан ўхшашликка эга. Қиёсланг : Ҳазажи мусаддаси маҳзуф : V - - - V - - - V - - -
Мутақориб мусаммани маҳзуф: V - - V - - V - - V -

² Алиев Ғ. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985.

Хамсанавислик тарихида XV аср Ҳирот адабий муҳити алоҳида ўрин эгаллайди. Бу даврда 4 та тўлиқ хамса яратилди. Булардан иккитаси Навоий ва Жомий қаламига мансуб бўлса, қолган иккитаси: Жамолий ва Ашраф Мароғий хамсалари у қадар кенг шуҳратга эга бўлмади. Гарчи Навоий ва Жомий бир давр ва адабий муҳитда яшаган бўлсалар-да, уларнинг хамсачиликка муносабатлари турлича эканлигини кўриш мумкин, хусусан бу фарқланиш дostonлар учун танланган шеърий ўлчовларда ҳам кўзга ташланади. Шу маънода бу икки ижодкорнинг хамсанависликка муносабатларини Ҳирот адабий муҳити фонида кузатиш қизиқарли натижалар беради. Биз ушбуни ҳисобга олиб, дастлаб Ҳирот адабий муҳитида хамсачиликнинг шеърий ўлчов билан боғлиқ шартларига қандай амал қилинганлигини ўрганмоқчимиз.

Кузатишларимиз шуни кўрсатдики, айнан шу давр ва шу муҳитнинг ўзида 20 га яқин ижодкор хамсанависликда ўз кучларини синаб кўрганлар. Гарчи бу ижодкорларнинг барчаси тўлиқ хамса яратмаган бўлсалар-да, лекин бешликнинг у ёки бу дostonига жавоб ёзиш билан мазкур анъанага ўз муносабатларини билдирганлар.

Бу даврдаги Низомий мавзуларига мурожаат қилган ижодкорлар ҳақида Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” (1498), Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” (1486), Ҳумомиддин Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” асарларида маълумотлар учрайди.

Ишимизнинг ушбу фаслида XV аср Ҳирот адабий муҳитида хамсанавислик анъанасига муносабат билдирган ижодкорлар ҳақидаги барча маълумотлар умумлаштирилиб, асосий эътибор дostonларнинг вазн хусусиятларини тадқиқ қилишга қаратилди.

Ижодкорлар гуруҳи хамсанависликка билдирган муносабатига кўра шартли равишда уч гуруҳга ажратилди:

1. Тўлиқ хамса муаллифлари.
  2. “Хамса”нинг баъзи дostonларига жавоб ёзган ижодкорлар.
  3. Битта дostonга жавоб ёзган ижодкорлар.
- Даставвал биринчи гуруҳни кўриб чиқамиз.

Тўлиқ хамса муаллифлари

Жамолий¹

Темур ва Шоҳруҳ замонида яшаган бу ижодкорнинг таваллуд ва вафот этган йиллари ҳақида аниқ маълумот йўқ. Фақат Ғ.Алиев унинг бешлиги 1402-1417 йй. оралиғида яратилган деган фикрни билдиради².

Жамолий “Хамса”си қуйидаги дostonлардан иборат:

1. “Тухфат ул-аброр”. Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида ёзилган. Вазни ҳам анъанавий бўлиб, “Махзан ул асрор” каби сарий баҳрида³.

2. “Меҳру Нигор”. Номланишдан Низомий дostonларига ўхшамаса-да, сюжети ва танланган вазнига кўра Низомий “Хусрав ва Ширин”ига яқин туради.

¹ Ижодкорлар рўйхати хронологик тартибда берилди.

² Алиев Ғ. Кўрсатилган асар. – Б. 99

³ Биз шарқшунос олима Паола Орсаттининг Жамолий “Хамса”сига бағишланган мақоласида келтирилган байтлар орқали ушбу ижодкор дostonида қўлланилган шеърий ўлчовларни аниқлашга муваффақ бўлдик (Қаранг: Paola Orsatti. The Hamsah “Quintet” by Jamali: reply to Nizami between the Timurids and the Qara-Qoyunlu // Oriente moderno, C.A.Nallino, 1996. – P. 385-411)

3. “Маҳзун ва Маҳбуб”. Мазкур дoston Низомий “Лайли ва Мажнун”и каби ҳазажи аҳраб вазида ёзилган. Дoston воқеалари ҳам айнан шу мавзун эслатади¹.

1. “Ҳафт авранг”. Низомий “Ҳафт пайкар”ига татаббуъ тарзида ёзилган, вазнда ҳам шу дostonдан фарқланмайди.

2. Дoston номланиши аниқ эмас. Лекин воқеалар мазмуни ва қўлланилган вазн Низомий “Искандарнома”сини эслатгани учун уни Низомий бешлигидаги сўнгги дostonга жавоб тарзида ёзилган деб ҳисоблаш мумкин².

Ашраф Мароғий

Шоҳруҳ замонида яшаганлиги ва 1450 йилда вафот этганлиги маълум. Унинг бешлиги 1428-1444 йй. оралиғида яратилган бўлиб, қуйидаги дostonлардан иборат:

1. “Минҳож ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг йўли”), 1428 йилда яратилган. Низомий дostonидан бир оз фарқланиб, 21 мақолатдан иборат ва уларнинг ҳар бир бирига иккитадан ҳикоят илова қилинади. Вазни ҳам анъанавий бўлиб, Низомий дostonи вазида яратилган.

2. “Риёз ул-ошиқин” (“Севишганлар боғи”), 1432 йилда яратилган. Эрон шоҳи Хусравнинг Ширинга муҳаббати кўрсатилганлиги сабабли баъзи манбаларда дoston номи “Хусрав ва Ширин” деб кўрсатилади. Низомийнинг шу номдаги дostonида қўлланилган шеърий ўлчовдан фойдаланилган.

3. “Ишқнома”, 1438 йилда яратилган. “Лайли ва Мажнун” сюжетида ёзилган бу дoston вазн нуқтаи назаридан Низомий “Лайли ва Мажнун”идан фарқланмайди.

4. “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”), 1440 йилда яратилган. Шеърий ўлчов сифатида “Ҳафт пайкар” вазни қўлланилган.

5. “Зафарнома”, 1444 йилда яратилган. Номланишдаги ўзгачаликка қарамай, воқеалар баёни ҳам, қўлланилган вазн ҳам “Искандарнома”ни эслатади.

Мазкур гуруҳдаги яна икки ижодкор Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий “Хамса”ларининг вазн хусусиятлари ҳақида ишимизнинг кейинги фаслида фикр юритганимиз сабабли бу ўринда уларга тўхталиб ўтирмаймиз.

“Хамса”нинг баъзи дostonларига жавоб ёзган ижодкорлар

Котиби Туршизий

Бу ижодкорнинг Нишопурдан келганлиги ва 1434 / 36 йй.да Астрободда вафот этганлиги ҳақида маълумотлар бор³.

Туршизий 10 га яқин маснавий-дostonлар муаллифи, улардан фақат учтаси “Хамса” дostonларига татаббуъ тарзида вужудга келди:⁴

¹ Паола Орсаатти ушбу дostonнинг баъзи ўринлари Хожу Кирмоний (1281-1352) бешлигидаги “Хумой ва Хумоюн” дostonидаги воқеаларни эслатгани учун мазкур дostonнинг яратилишида Кирмоний дostonининг таъсири бўлган деб ҳисоблайди. Ҳақиқатдан ҳам, вазн ва мавзу иккала дostonда ҳам умумий бўлганлиги учун ушбу фикрга қўшилиш мумкин (Қаранг: Orsatti P. Кўрсатилган асар. - Б. 399).

² Ғ. Алиев Жамолий бешлигидаги биринчи ва тўртинчи дostonлар номланиши Жомий дostonларини эслатгани учун бу шоирни Жомий таъсирида бўлган деб ҳисоблайди (Алиев Ғ. Кўрсатилган асар. - Б. 99). Лекин Жомий 1414 йилда туғилганлиги ва унинг “Хамса”си 1481-1485 йй. да яратилганлигини ҳисобга олсак, мазкур фикрнинг янглиш эканлиги маълум бўлади.

³ Бертельс Е. Избранные труды. Навои и Джами. - Москва: Наука, 1965. - С. 33

⁴ А. Кримский бу ўринда фақат 2 та: “Лайли ва Мажнун” ва “Гулшан ул-аброр” дostonларини кўрсатади

1. “Гулшан ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг гулшани”). Низомий бешлигидаги биринчи дostonга жавобан ёзилган бўлиб, вазни ҳам шу дoston вазнида.

2. “Лайли ва Мажнун”. Котибийнинг бу номдаги дostonи ҳақида адабиётшуносликда баъзи маълумотлар бор¹, лекин дoston матни ҳозирча маълум эмас.

3. “Баҳром ва Гуландом”. Низомий бешлигида бундай мавзудаги дoston учрамайди, лекин Оға Бузург Техроний дostonда қўлланилган вазнга қараб, уни “Хусрав ва Ширин”га жавобан ёзилган дostonлар қаторига киритади².

Абдуллоҳ Ҳотифий

1445|50-1521 йй. оралиғида яшаган. Манбаларда Абдурахмон Жомийнинг жияни сифатида тилга олинади. “Хамса”нинг қуйидаги дostonларига жавоб ёзганлиги маълум:

1. “Лайли ва Мажнун”. Низомий “Лайли ва Мажнун”ига жавоб тарзида – ҳазажи аҳраб вазнида ёзилган.

2. “Ширин ва Хусрав”. 1490 йилда ёзиб тугалланган бу дoston хамсанависликнинг барча жиҳатлари каби вазнида ҳам Низомий дostonи билан мос келади.

3. “Ҳафт манзар” (“Етти манзара”), “Ҳафт пайкар” вазнида – хафифи маҳбунда яратилган.

4. “Темурнома”. “Искандарнома” вазнида битилган бу дoston Амир Темурнинг зафарли юришларига бағишланган.

Кўринадики, Ҳотифий дostonлари орасида фақат “Махзан ул-асрор”га жавоб тарзида ёзилган дoston учрамайди.

Бадриддин Ҳилолий

Асли астрободлик бўлган бу ижодкор XV асрнинг 70-йилларида туғилган. 1529 йилда қатл этилган³.

“Хамса” дostonларига жавобан ёзилган 2 та дostonи бор:

1. “Сифат ул-ошиқин”. Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида ёзилган бу дoston анъанавий сариъ баҳрида бўлмасдан, негадир “Хусрав ва Ширин” мавзуси битиладиган ҳазажи маҳзүф вазнидадир⁴.

2. “Лайли ва Мажнун”. Дoston 2 минг байтдан иборат бўлиб, анъанавий ҳазажи аҳраб вазнида яратилган.

А.Кримский Бадриддин Ҳилолийнинг “Шоҳу гадо” дostonини бешликнинг учинчи қисмига жавоб тарзида ёзилган деб ҳисоблайди⁵.

(Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишской философии. – М., 1912-13. – С. 120 -121.), Бертельсда ҳам шу фикр такрорланган (Бертельс Е. Кўрсатилган асар. – Б. 33). Ғ. Алиев эса бу таснифга “Баҳром ва Гуландом”ни ҳам киритади (Алиев Ғ. Ўша манба. – Б. 127).

¹ Бертельс Е. Кўрсатилган асар. – Б. 33; Асадуллаев С. “Лейли и Меджнун” в фарсиязычной литературе. – Душанбе, 1981. – С. 56.

² Алиев Ғ. Кўрсатилган асар. – Б. 127.

³ Баъзи адабиётларда бу сана 1532 йил деб кўрсатилади (Кримский А.Е. Ўша асар. – Б.121).

⁴ Биз кўриб чиққан Ҳирот адабий муҳити ижодкорлари орасида Б.Ҳилолий вазн бўйича анъанавийликдан чекинган (Жомийдан ташқари) ижодкор ҳисобланади. Ғ. Алиев мазкур ижодкор дostonларининг вужудга келишида Низомий ва Деҳлавийдан кўра Жомийнинг таъсири кучлироқ сезилади деган фикрни билдиради (Алиев Ғ. Кўрсатилган асар. – Б. 257). Дарҳақиқат, Ҳилолийнинг вазн нуқтаи назаридан анъанавийликдан чекинганлиги Жомийни эслатади. Жомийнинг хамсанависликка бу жиҳатдан муносабати ҳақида ишимизнинг кейинги фаслида тўхталиб ўтамиз.

⁵ Кримский А.Е. Ўша асар. – Б.120-121.

Шаҳобиддин Жомий

Бу ижодкорнинг туғилган ва вафот этган йиллари ҳақида аниқ маълумот йўқ. Фақат Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” да Шаҳобиддин Жомийнинг Навоий маслаҳатига кўра, “Лайли ва Мажнун” ва “Хусрав ва Ширин” дostonларини ёзганлиги ҳақидаги маълумотига таянадиган бўлсак, муаллифнинг XV асрнинг иккинчи ярмида яшаганлиги маълум бўлади¹.

Шаҳобиддин Жомийнинг бу икки дostonи бизгача етиб келмаган ёки ҳалигача топилмаган.

Битта дostonга жавоб ёзган муаллифлар²

Биз бу гуруҳни ғоявий йўналишига қараб иккига ажратдик:

А) “Лайли ва Мажнун” типида дoston ёзган муаллифлар

В) “Махзан ул-асрор” типида дoston ёзган муаллифлар.

*“Лайли ва Мажнун” типида дoston ёзган муаллифлар**Шайхим Суҳайлий*

1502 йилда вафот этган бу ижодкорнинг “Лайли ва Мажнун” номли дoston ёзгани ҳақида Алишер Навоий маълумот беради³, мазкур дoston анъанавий ҳазаж баҳрида бўлиб, 1484 йилда яратилган.

Али Оҳий

Навоий “Мажолис ун-нафоис” да мазкур ижодкорнинг “...Хамса” муқобаласида неча маснавий...” айтганлигини таъкидлайди⁴. Лекин бу маснавийлардан бизгача фақат “Хаёлу висол” етиб келганлиги учун мазкур ижодкорни шартли равишда ушбу гуруҳга киритишга мажбурмиз. “Хаёлу висол” гарчи номланишдан “Лайли ва Мажнун” га ўхшамаса-да, дostonдаги ғоявий йўналиш ва шеърий ўлчов уни Низомийнинг учинчи дostonига жавоб тарзида вужудга келган дейишга асос бўлади.

Ҳожа Имод Лорий

Навоий бу ижодкорнинг “Лайли ва Мажнун” дostonи ҳақида маълумот бериб, унинг таъаббуъ эканлигини таъкидлайди⁵. Бундан қўлланилган вазннинг ҳам анъанавий эканлиги маълум бўлади.

Ҳожа Ҳасан Хизршоҳ

Бу муаллифнинг “Лайли ва Мажнун” муқобаласида “Зайд ва Зайнаб” маснавийси борлиги ҳақида Навоий маълумот бериб ўтади⁶. Тазкирада келтирилган байт мазкур дostonнинг ҳазажи ахраб вазнида яратилганлигидан далолат беради.

¹ Қ.: Хондамир. Макорим ул ахлоқ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 56.

² Аслида бундай номланиш ҳам нисбий бўлиб, бу ўринда фақат бизгача етиб келган дostonлар ва улар ҳақидаги адабиётшуносликда мавжуд маълумотларга таянилди.

³ Навоий Алишер. Мажолис ун нафоис. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1997. Т. 13. – Б. 98.

⁴ Навоий А. Кўрсатилган асар. – Б. 166

⁵ Навоий А. Кўрсатилган асар –Б. 166.

⁶ Навоий А. Кўрсатилган асар. – Б.46.

Заве Қозиси

Ҳиротда яшаган бу ижодкорнинг “Лайли ва Мажнун” достонини ёзганлиги ҳақида баъзи тахминлар бор¹. Вазни анъанавий. Навоий унинг фақат Амир Хусравга ёзган татаббуълари-нигина эслаб ўтади².

“Махзан ул-асрор” типида достон ёзган муаллифлар

Осафий Ҳиравий

Абдурахмон Жомийнинг шогирди бўлган бу ижодкор 1522 йилда Ҳиротда вафот этган. “Махзан ул-асрор”га жавоб тарзида ёзилган асари вазн жиҳатдан Низомий достонидан фарқланмайди.

Наргисий

Асли Ироқдан бўлган бу ижодкор 1472-1531 йй. оралиғида яшаб ижод қилган. Қандаҳор-да вафот этган. Унинг “Махзан ул-асрор” типида достон яратганлиги ҳақида баъзи маълум-отлар бор³.

Ғиёсиддин Сабзаворий

Бу муаллифнинг “Махзан ул-асрор”га ёзилган назираси борлиги ҳақида Навоий маълум-от беради⁴, аммо достоннинг номланиши аниқ эмас. Вазни анъанавий (сарий баҳрида).

Фосиҳ Румий

Ушбу муаллиф шаҳзода Жўқи мирзо саройида хизмат қилган ва унинг шеърларини кў-чириш билан машғул бўлган. Бу ҳақда Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида баъзи қайдлар учрайди.⁵ Бу муаллифнинг ҳам Низомий достонига ёзган назираси сарий баҳрида бўлиб, достоннинг номланиши ҳақида маълумотга эга эмасмиз.

Бу гуруҳдаги яна бир ижодкор Саййид Қосимий достонлари ҳақида ишимизнинг хусуси-ятидан келиб чиқиб, кейинги фаслда сўз юритамиз.

Юқоридагилардан маълум бўляптики, Ҳирот адабий муҳитида Низомий бешлиги мавзу-ларига муносабатда ўзгачалик деярли кўзга ташланмас экан, бу жиҳат бевосита достонлар учун танланган шеърий ўлчовларга ҳам тегишли. Шунга асосланиб, айтиш мумкинки, Ҳи-рот адабий муҳити ҳамсанавислигида ритмнинг бош омили бўлган вазнга достонлар мав-зуси ва мазмунидан келиб чиқиб, қатъий риоя қилинган. Гарчи Ҳирот адабий муҳити ҳам-санавислигида Низомий достонларига жавоб ёзишда ўрни билан достон номида ўзгачалик кўринса-да, вазн сақланиб қолганлигини кузатиш мумкин.

¹ Алиев Г. Юқоридаги асар. – Б.89

² Навоий А. Кўрсатилган асар. – Б.108.

³ Крымский А.Е.. – С. История Персии, ее литературы и дервишской философии. – М., 1912-13. – С. 120-121.

⁴ Навоий А. Мажолис ун нафоис. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1997. Т. 13. – Б. 137.

⁵ Навоий А. Кўрсатилган асар. – Б. 98.

ТУРКИЙ ЭПИК ПОЭЗИЯ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ “ХАМСА”СИ: ВАЗН ВА МАВЗУ УЙҒУНЛИГИ

Ўзбек эпик поэзияси ривожини Алишер Навоий “Хамса”сисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Шарқшунос олим Н.Конрад Навоий “Хамса”си ҳақида гапирар экан, ритмлардаги ҳар хиллик жиҳатдан бу беш дostonни мусиқа илмидаги пентатоникага ўхшатади. “Бири – ҳақиқий мажор, иккинчиси – ҳақиқий минор; учинчиси – мажорга “яқинлашаётган”, тўртинчиси – “минорга яқинлашаётган” ва ниҳоят бешинчи дoston мажор ва минорнинг ажралмас бирлигидир”¹.

Алишер Навоий “Хамса”сидаги биринчи дoston “Ҳайрат ул-аброр” 1483 йилда яратилган эди. Дoston худди Низомий дostonи сингари 20 мақолатдан иборат. Юқорида айтилгани каби Навоий анъанага тўла риоя этиб, дostonнинг композицион қурилишини тўла сақлаб қолди.

“Ҳайрат ул-аброр” ҳам салафлар дostonлари сингари сариъ баҳрининг сариъи мусаддаси матвийи макшуф вазни (рукнлари ва тақтиъи: муфтаилун муфтаилун фоилун –VV– –V– –V–) да яратилган.

Ўзбек адабиётида Навоийгача бу вазн Дурбекка нисбат бериладиган “Юсуф ва Зулайҳо”², Ҳайдар Хоразмийнинг “Махзан ул-асрор”и ва Сайид Қосимий дostonларида қўлланилган эди (4-иловага қаранг).

Ҳайдар Хоразмий дostonи ўзбек адабиётидаги Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида ёзилган биринчи дoston бўлиб, ҳажман кичик – 615 байтдан иборат. Дoston 1413 йилда Шерозда яратилган ва темурий шаҳзода Искандар (1409-1414)га бағишланган. Дoston ўз даврида кенг шуҳратга эга бўлиб, унинг овозаси Қашқардан то Босфоргача тарқалган эди³.

Дostonнинг кириш қисмида муаллиф ушбу дostonни ёзишга Низомийнинг ўзи уни илҳомлантирганини, гўёки давр анъанасига кўра Низомий турк тилида ёzolмаган дostonни Ҳайдар Хоразмий яратиши зарурлигини таъкидлайди:

*Турк зуҳуридур очунда бу кун,
Бошла улук йир била туркона ун...
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши аёлғу била кўкла қўбуз.*

Дoston Низомий дostonи сингари сариъ баҳрида яратилган:

*Мен-ки ни-шур/дум бу ла-зиз/ ош-ни,
-V V -/- V V - |- V -*

¹ Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Главная редакция Восточной литературы, 1972. – С. 285.

² “Дарёи латофа”нинг муаллифи Мирзо Қотил сариъ баҳри ишқий мавзулардан бошқа барча мавзулардаги маснавий-дostonларда қўлланилиши мумкин деб ҳисоблайди. (Аҳмад Али Оға. Ҳафт асман. – Калькутта, 1873. – Б. 53). Дарҳақиқат, оҳанг жиҳатдан енгил ва ўйноқи бўлган бу вазнда ошиқ-маъшукларнинг чуқур руҳий изтиробларини ифодалаш анчайин мушкул ва биз ўз манбаларимиз доирасида форс-тожик эпик шеъриятида бу вазнда битилган бирорта ишқий дostonни учратмадик.

³ Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985. – С. 236-237.

Шайх Ни-зо | мий-ди -но-либ | чош-ни.

- V V - | -V V -- V -

Гарчи Навоий “Ҳайрат ул-аброр” да ўз достонининг Ҳайдар Хоразмий достони билан бевосита алоқадорлиги ҳақида ҳеч нарса демаса-да, лекин унинг мазкур муаллиф билан таниш бўлганлиги аниқ, бу ҳақда Навоийнинг насрий асарларида баъзи қайдлар учрайди¹.

Навоийгача мазкур вазнга мурожаат қилган шоирлардан яна бири Саййид Қосимий бўлиб, ундан бизгача 4 та маснавий достон етиб келган². Қосимий достонларидан фақат биттаси Низомий бешлигидаги биринчи достонга жавобан ёзилган бўлиб, “Мажмаъ ул-ахбор” (“Хабарлар мажмуаси”) деб номланган. Достон шоир яшаган давр ҳукмдори, Амир Темурнинг набираси Абу Сайид Мирзога бағишланган бўлиб, ҳажман у қадар катта эмас – 1044 байт.

Е.Э.Бертельс ўзининг “Низами и Физули” номли тадқиқотида “Махзан ул-асрор”га жавобан ёзилган 40 дан ортиқ достонни келтиради, лекин Саййид Қосимийнинг “Мажмаъ ул-ахбор” достони ҳақида маълумот бермайди, бу ҳол Бертельснинг Рампур шаҳрида сақланётган қўлёзма билан таниш эмаслигини кўрсатади.

Шунингдек, Г. Алиевнинг “Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока” номли тадқиқотида ҳам биз тилга олаётган муаллиф ва унинг достони ҳақида маълумот учрамайди.

Достоннинг “Дар сабаби назми китоб ва шарҳи аҳволи худ” бобида “Махзан ул-асрор” номи тилга олинади ва “Мажмаъ ул-ахбор”нинг ушбу достонга жавоб тарзида ёзилганлиги таъкидланади:

*Шайх Низомий дамани ёд этиб,
Хатми дуо бирла руҳин шод этиб.
Назм этай неча ҳикоётини,
Жамъ қилиб нақлу ривоётини.
“Мажмаъ ул-ахбор” қилай отини,
“Махзани асрор” дейин зотини.*

Дарҳақиқат, достон номланиши, композицион қурилиши ва ғоявий мундарижаси билан Низомий достонига яқин туради (фақат Низомийда ҳикоятлар сони 20 та). Достонда қўлланилган шеърий ўлчов ҳам “Махзан ул асрор” достони вазнига мос келади.

Саййид Қосимий ижоди бўйича номзодлик диссертациясини ёзган Б.Қосимхонов тадқиқотнинг достонлар бадииятига бағишланган учинчи бўлимида шеърий ўлчовларга ҳам тўхталиб ўтади. Хусусан, “Мажмаъ ул-ахбор” достонида қўлланилган шеърий ўлчов ҳақида фикр юритар экан, мазкур достоннинг ражази мусаддаси матвий ва ражази мусаддаси махбун марбуъ вазнларида ёзилганлигини таъкидлайди ва сўзининг исботи сифатида достондан олинган байтларни тақтиъи билан бирга келтиради. Кўчирмани айнан келтирамиз:

¹ Навоий Алишер. Мухокамат ул-луғатайн. – Тошкент: Фан, 2000; Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 128.

² Ушбу достонлар хижрий 1044, мелодий 1634 йилда Бухорода Муҳаммад Содик Мунший томонидан кўчирилган қўлёзмалан жой олган бўлиб, мазкур қўлёзма Ҳиндистоннинг Рампур шаҳридаги Ризо кутубхонасида сақланмоқда. Саййид Қосимий достонлари 1992 йилда филология фанлари номзоди Бобоҳон Қосимхонов томонидан нашрга тайёрланган. Қаранг: Қосимий Саййид. Маснавийлар мажмуаси. – Тошкент: Фан, 1992.

1. Ражази мусаддаси матвий

Боғ-ла бу-зуқ дун-ё-ди-нэй дўст-рахт
 Мус-таф-ъи-лун мус-таф-ъи-лун муфта-ъилун
 Бўл-ма а-нинг кун-жи-да чун ганжи сахт
 Мус-таф-ъи-лун мус-таф-ъи-лун муфта-ъилун

2. Ражази мусаддаси махбуни марбуъ

Оҳ - қани - ҳамна- фасу- ҳам -да -ме
 Муфта-ъилун - муфта-ъилун-фо - ъи-лун.
 Бўлса-маним дарду - дилим - мар - ҳа - ме
 Муфта-ъилун - муфта-ъилунфо - ъи-лун¹.

Аслида юқорида келтирилган ҳар икки байт бир хил шеърий ўлчовда, яъни сариъ баҳрида яратилган. Фикримизни асослаш мақсадида байтларни тақтиъи билан келтирамиз:

1. Боғ-ла бу-зуқ| дун-ё-дин эй | дўст рахт
 - V V - | - V V - | - V~
 муф-та-и-лун | муф-та-илун | фо-и-лон

Бўл-ма а-нинг| кун-жи-да чун|ганжи сахт
 -V V -| - VV - | - V ~
 муф-та-и-лун муф-та-и-лун фо-и-лон.

2. Оҳ қа-ни | ҳам-на- фа-су| ҳам -да -ме
 - V V - | - V V - | -V-
 муф-та-и-лун муф-та-и-лун фо-и-лун

Бўл-са-ма-ним|дар-ду ди-лим| мар-ҳа-ме
 - V V -- V V -- V -
 муф-та-и-лун муф-та-и-лун фо-и-лун

Саййид Қосимий “Дар сабаби назми китоб” бобида “Махзан ул-асрор”га туркий тилда биринчи бўлиб жавоб ёзган Ҳайдар Хоразмийни ҳам эслаб ўтади:

Ҳайдар агар бердиса сўз додини
 Жумла жаҳон айлар онинг ёдини.
 “Махзани асрор”а айтди жавоб
 Сочти маоний дуруни чун саҳоб.

Юқоридагилардан маълум бўляптики, Саййид Қосимий Ҳайдар Хоразмийнинг достони билан яхши таниш бўлган. Ҳайдар Хоразмий достони 1409-1414 йиллар оралиғида ёзилганлигини ҳисобга олсак, “Мажмаъ ул-ахбор”нинг 1414 йилдан кейин яратилганлиги маълум бўлади.

¹ Б.Қосимхонов ушбу байтдаги рукнлар тартибини тўғри келтиради, лекин негадир вазн номини ражази мусаддаси махбуни марбуъ деб кўрсатади.

Саййид Қосимий маснавийлари орасида сариъ баҳрида яратилган яна бир дoston мавжуд бўлиб, “Гулшани роз” деб аталади. Дoston Абу Саййид Мирзо тасарруфидаги бир шаҳарнинг ҳокими Жамолиддин Саййид Мирзога бағишланган. “Гулшани роз” 4 бобни ўз ичига олган муқаддима, асосий қисм (10 боб ва ҳар бир бобга келтирилган биттадан ғазалдан ташкил топган) ҳамда хотимадан иборат. Дoston ўз мазмунига кўра панднома характериға эға. Шунинг учун ҳам унда юқорида тилға олинган шеърий ўлчов – сариъ баҳри қўлланилган. Мазкур дoston вазни ҳам Б.Қосимхонов тадқиқотида янглиш таҳлил қилинган. Тадқиқотда дostonнинг асосий шеърий ўлчовлари сифатида рамали мусаддаси маҳзуф ва рамали мусаддаси маҳбун вазнлари келтирилади:

1.Рамали мусаддаси маҳзуф.

*Ан-динэй-рур-ло-ла-ю-гул-сурх-рўй
Фо-ъило-тун-фо-ъи-ло-тун-фоъи-лун
Боғ-жамо-лин-дин-а-нинг-ол-ди-бўй
Фо-ъило-тун-фо-ъи-ло-тун-фоъи-лун*

2.Рамали мусаддаси маҳбун

*Биз-ға-а-гар- бўл-са-а-нинг-дек-шафиъ
Фо-ъи-ло-тун фо-ъи-ло-тун фа-ъил
Фик-рэ-мас-кел -са-хи-со-ли-шаниъ
Фо-ъи-ло-тун фо-ъи-ло-тун фа-ъил.*

Аслида ҳар иккала байт ҳам юқорида келтирилгани сингари сариъ баҳрида яратилган эди.

Юқоридагилардан маълум бўляптики, Навоийгача туркий эпик шеъриятда истифода этилган сариъ баҳрининг қўлланилиш даражасини икки жиҳатдан тасниф қилиш мумкин экан:

1.Ҳайдар Хоразмийнинг “Махзанул асрор” ва Саййид Қосимийнинг “Мажмаъул ахбор” дostonлари Низомий “Махзанул асрор”ига бевосита жавоб бўлганлиги учун ушбу дostonларда мазкур шеърий ўлчов қўлланилган.

2.Саййид Қосимийнинг “Гулшани роз” дostonи мазмунига кўра панднома руҳидаги дoston бўлганлиги учун унда айнан шу мавзудаги дostonлар учун мўлжалланган сариъ баҳридан фойдаланилган.

Ҳар иккала ҳолатда ҳам дostonлар учун танланган шеърий ўлчов асар мавзусига мутаносиб эканлигини кўриш мумкин.

Алишер Навоий “Хамса”сидаги иккинчи дoston “Фарҳод ва Ширин” 1484 йилда ёзиб туғалланади. Унда анъанавий ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазни (рукнлари ва тақтиъи: мафойилун мафойилун фаувлун V- - - V- - - V- -) қўлланилган. Ўзбек эпик поэзиясида мазкур вазннинг илк бор қўлланиши Хоразмий номи билан боғлиқ. Унинг 1353-1354 йилларда яратилган “Муҳаббатнома” дostonи шу вазнда яратилган. Алишер Навоий ўзининг “Мезон ул-авзон” асарида турк халқида “Муҳаббатнома” деб аталган қўшиқ борлигини ва мазкур қўшиқнинг ўлчови биз юқорида тилға олган вазн билан мутаносиб келишини таъкидлайди: “Ва яна турк улусида бир суруддурким, ани “муҳаббатнома” дерлар, ул ҳазажи мусаддаси мақсур баҳридадур ва холо матрукдур, будур (байт) :

*Мени оғзинг учун шайдо қилибсен
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен”¹.*

Кўриняптики, халқ оғзаки ижодидаги “муҳаббатнома” қўшиғи оҳанги билан Хоразмий “Муҳаббатнома”си вазни орасида муайян даражада алоқадорлик мавжуд экан.

Хоразмийдан кейин бу вазн туркий адабиётда ишқий мавзудаги дostonларнинг асосий шеърӣ ўлчови бўлиб қолди. Хусусан, Амирий “Даҳнома”си, Саид Аҳмад “Таашшукнома”си, Хўжандий “Латофатнома”си, Сайфи Саройининг “Суҳайл ва Гулдурсун”и, Ҳайдар Хоразмий “Гул ва Наврўз”и, Саййид Қосимийнинг “Ҳақиқатнома”² ва “Илоҳийнома”³ дostonлари шу вазнда яратилган эди (4-иловага қаранг).

Ушбу дostonлардан Низомий “Хисрав ва Ширин”ига жавоб тарзида яратилган туркий дoston Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonи ҳисобланади⁴. Навоий мазкур дostonни яратишда Низомий дostonидан таъсирланган ҳолда туркий адабиётда ўзигача яратилган ишқий дostonлардан ҳам муайян даражада фойдаланган⁵. Шу маънода Навоийгача туркий эпик поэзияда ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнининг мавзулар билан боғлиқлик даражасини 3 манба орқали кўрсатиш мумкин. Булар қуйидагилар:

1. Амирий “Даҳнома”си, Саид Аҳмад “Таашшукнома”си, Хўжандий “Латофатнома”си ва Саййид Қосимийнинг “Ҳақиқатнома” дostonлари Хоразмий “Муҳаббатнома”сига жавоб тарзида ёзилганлиги учун уларда анъанавий ҳазаж баҳри қўлланилган.

2. Саййид Қосимийнинг “Илоҳийнома” дostonи Фаридиддин Атторнинг “Илоҳийнома”си таъсирида вужудга келганлиги учун унда “Илоҳийнома” вазни – ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнидан фойдаланилган.

3. Сайфи Саройининг “Суҳайл ва Гулдурсун” ва Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврўз” дostonлари ишқий мавзуда битилганлиги учун уларда айнан шундай мавзуга мўлжалланган ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазни қўлланилган.

¹ Навоий Алишер. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 2000. Т. 16. – Б. 90.

² Саййид Қосимийнинг бошқа дostonларидан фарқли ўлароқ “Ҳақиқатнома”нинг яратилган йили ҳақида маълумот бор, бу маълумотни дostonнинг ўзидан олиш мумкин:

*Муҳаббат кўида қилдим иқомат
“Ҳақиқатнома”ни қилдим тамомат...
Секиз юз олтмиш учда бўлди тайёр,
Рабуъ ул-охир ойида бу гуфтор.*

Демак, юқоридаги мисралардан “Ҳақиқатнома”нинг ҳижрий 863, мелодий 1459 йилда яратилганлиги маълум бўляпти. Дostonнинг “муножот” бида “Ҳақиқатнома”нинг Хоразмий “Муҳаббатномаси” (1353–1354) баҳрида яратилганлиги таъкидланади:

*Маъоний дуррини оламга ёйсам
“Муҳаббатнома”нинг баҳрида айсам.*

³ “Илоҳийнома” XII-XIII аср классиги Фаридиддин Аттор (1149-1229)нинг шу номдаги асарига жавоб ҳисобланади. Бу ҳақда Саййид Қосимийнинг ўзи шундай ёзади:

*Илоҳийномаи Аттор будур,
Давоӣи сийнаи афғор будур.
Они туркий била Қосимий айди,
Маъоний гуқарини элга ёйди.*

Ҳақиқатан ҳам, дoston гоъвий мазмуни билан Фаридиддин Атторнинг “Илоҳийнома”сига яқин туради. Дoston Аттор дostonи сингари ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида ёзилган.

⁴ Низомий ҳамда Кутбнинг “Хусрав ва Ширин” дostonларини қиёслаб ўрганган олим Ганихонов М. Кутбнинг мазкур дostonини назира эмас, балки таржима деб ҳисоблайди (қаранг: Ганихонов М.А. Сравнительный анализ поэм “Хусрав и Ширин” Низами и Кутба: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1994. – С.19.)

⁵ А.Ҳайитметов Юсуф Амирий “Даҳнома”сининг Навоий “Фарҳод ва Ширин”ига таъсири ҳақида ёзиб, кўп жиҳатлар қатори бу икки асарнинг шеърӣ ўлчовида ҳам ўзаро алоқадорлик бор деб ҳисоблайди (Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 88).

Юқоридаги барча ҳолатларда ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнининг дostonлар мазмунига уйғун тарзда қўлланилганлигини кўриш мумкин.

Навоий “Хамса”сидаги “Лайли ва Мажнун” дostonи ҳазаж баҳрининг ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: мафъулу мафоилун фаувлун – – VV – V – V – –) вазнида яратилган. Ўзбек эпик поэзиясида Навоийгача Лайли ва Мажнун муҳаббати билан боғлиқ мавзу ишланмаган эди. Навоий бу мавзунини биринчилардан бўлиб қаламга олди ва ундаги шеърий ўлчов – ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф вазнини ҳам туркий эпик шеъриятда биринчи бўлиб қўлади. Унгача бирор туркий дoston мазкур вазнда яратилмаган эди (Навоийнинг ушбу дostonи вазни ва унинг ритмик вариацияси билан боғлиқ масалаларга ишимизнинг кейинги бобида батафсилроқ тўхталганимиз боис бу ўринда фақат таъкидлаб ўтиш билан чекланамиз).

“Сабъаи сайёр” Навоий “Хамса”сидаги тўртинчи дoston бўлиб, ғоявий йўналишига кўра ишқий-саргузашт дoston ҳисобланади. Навоий бундай дostonлар учун олдиндан белгилаб қўйилган хафифи мусаддаси солими маҳбуни маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фоилотун мафоилун фаилун – V – –V – V – VV –) вазнидан шеърий ўлчов сифатида фойдаланади. Мазкур вазн ҳам туркий эпик шеъриятда Навоийгача истифода этилмаган эди.

Алибек Рустамов “Сабъаи сайёр” дostonи қолган дostonларга нисбатан энгил руҳдаги дoston бўлганлиги учун унинг вазни ҳам асарга энгиллик оҳанги берувчи хафиф баҳридадир деб ҳисоблайди¹. Дарҳақиқат, хафиф баҳри луғавий маъносига (арабча “енгил”) мос келувчи ритмга эга. Бунга сабаб сифатида бу шеърий ўлчов таркибида қисқа ва чўзиқ бўғинларнинг деярли тенг нисбатда эканлигини келтириш мумкин, яъни чўзиқ бўғинлар сони 6 та, қисқа бўғинлар эса 5 тани ташкил қилади. Баъзан эса бу нисбат (ритмик вариациялар қўлланилган пайтда) аксинча ҳам бўлиши мумкин (қисқа бўғинлар 6 та, чўзиқ бўғинлар 5 та). Қисқа бўғинларнинг вазн таркибида кўпроқ қўлланилиши оҳангнинг энгил ва ўйноқи бўлишига олиб келади, буни “Ҳайрат ул-аброр” дostonида қўлланилган сариъ баҳрига нисбатан ҳам айтиш мумкин, бу шеърий ўлчовда ҳам қисқа ва чўзиқ бўғинлар сони орасида деярли фарқ йўқ, яъни қисқа бўғинлар сони 5 та, чўзиқ бўғинлар эса 6 тани ташкил қилади. Фикримизни янада асослаш учун “Фарҳод ва Ширин”да қўлланилган ҳазажи маҳзуф вазнидаги чўзиқ ва қисқа ҳижола нисбатига эътибор қаратамиз:

V – – – V – – – V – –

Кўриняптики, мазкур тақтиъда қисқа бўғинлар сони 3 та, чўзиқ бўғинлар эса ундан анча кўп (8 та) экан. Айнан шу фикрни “Лайли ва Мажнун” дostonида қўлланилган ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф вазни (рукнлари ва тақтиъи: – – V V – V – V – –)га нисбатан ҳам айтиш мумкин. Демак, шеърий ўлчов таркибида қисқа бўғинлар сонининг кўпроқ қўлланилиши оҳангга энгиллик ва ўйноқилик бағишласа, чўзиқ бўғинлар миқдорининг етакчилиги қилиши натижасида эса сокин ва вазмин оҳанг вужудга келар экан.

Навоий бешлигидаги сўнгги дoston “Садди Искандарий” деб аталиб, 1485 йилда ёзиб тугалланади. Дoston Низомий “Искандарнома”си сингари мутақориб баҳрида яратилган. Алишер Навоийгача бу вазн Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”ида ва Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” дostonларида қўлланилган эди.

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – Б. 123.

Демак, юқоридагиларга хулоса тарзида шуни айтиш мумкинки, Алишер Навоий “Хамса”си дostonларида қўлланилган шеърӣй ўлчовлар учун Низомий “Хамса”си вазнлари асос бўлгани ҳолда туркий эпик шеърӣятда Навоийгача қўлланилган вазнлар ҳам муайян даражада таъсир кўрсатган, шу жиҳатдан Навоийни ҳам хамсачилик анъанасига муносабат билдирган ижодкор сифатида, ҳам туркий эпик шеърӣятнинг давомчиси сифатида ўрғаниш мумкин.

АНЪАНАВИЙЛИКДАН ИНДИВИДУАЛЛИККА ЎТИШДА ВАЗН ВА МАЗМУН МУНОСАБАТИ

Форс адабиётида Низомий бешлигига биринчи жавоб битган ижодкор Хусрав Деҳлавий бўлса, Навоий бу вазифани туркий тилда адо этди. Гарчи туркий адабиётда Навоийгача “Хамса”нинг у ёки бу дostonига жавоб ёзилган бўлса-да (Аҳмадий. “Искандарнома”(XIV аср), Қутб. “Хисрав ва Ширин” (XV аср), Ҳайдар Хоразмий. “Махзан ул-асрор” (XV аср), Саййид Қосимий. “Мажмаъ ул-ахбор” (XV аср), лекин тўлиқ бешлик яратилмаган эди.

Навоий бешлигида хамсанависликнинг барча шартларига қатъий амал қилинганликни кўрамиз, хусусан, дostonларда қўлланилган вазнлар Низомий бешлиги ўлчовларига мос келади.

А. Эркиновнинг фикрича, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийлар саройга яқин шоир бўлганликлари учун уларнинг хамсанавислик шартларидан чекиниш имкониятлари нисбатан камроқ бўлган¹. Дарҳақиқат, бу фикрда жон бор. Чунки Деҳлавий ҳам, Навоий ҳам сарой талабига кўра шоҳлар билан боғлиқ дostonларни ёзишлари қайсидир даражада шарт эди.

Шу ўринда яна бир жиҳатга эътибор қаратиш керак бўлади. Деҳлавий ҳам, Навоий ҳам хамсанависликка муносабат билдираётган биринчи ижодкорлар эди. Шу жиҳатдан бу икки ижодкор “буюк Низомий билан адабий мубоҳасага киришиш жараёнидаги мураккаб вазифа”ни² амалга оширишда бир хил позицияда турганлар деб айтиш мумкин.

Деҳлавий анъананинг барча жиҳатлари қатори дostonларда қўлланилган вазнларни ҳам тўла сақлаб қолди, яъни Низомий томонидан “Хамса”нинг 5 та дostonида қўлланилган шеърӣй ўлчовлардан фойдаланди.

Деҳлавийдан кейиноқ анъананинг бузилиш ҳоллари учрай бошлади. Хусусан, XIV асрнинг форсигўй адиби Ҳожу Кирмоний (баъзи манбаларда Ҳожу Ҳимматий)нинг 1332-1345 йиллар оралиғида яратилган бешлиги кўп жиҳатлари билан Низомий бешлигидан фарқ қилади.

Кирмоний “Хамса”си “Ҳумой ва Ҳумоюн”, “Гул ва Наврўз”, “Равзат ул-анвор”, “Камолнома” ва “Гавҳарнома” каби дostonлардан иборат бўлиб, дostonларнинг номланишиёқ анъанага муносабатдаги ўзгачаликни кўрсатяпти.

Кирмоний бешлигидаги биринчи дoston “Ҳумой ва Ҳумоюн” деб аталиб, унда шаҳзода Ҳумой билан хитой маликаси Ҳумоюн орасидаги ишқий саргузашт қаламга олинади. Дoston Низомий “Искандарномаси” битилган мутақориб баҳрида яратилган³. Аслида ишқий

¹ Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари: Филол. фан. док. дисс... – Тошкент, 1998. – Б. 122.

² Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985. – Б. 57.

³ Қаранг.: Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985. – С.231.

достонларни мутақориб баҳрида битиш тамойили ғазнавийлар даври адабий муҳити (XI аср) учун хос хусусият бўлиб, бу давр ижодкорларидан Айюкийнинг “Варқаъ ва Гулшоҳ”, Унсурийнинг “Вомиқ ва Узро” достонлари шу шеърий ўлчовда яратилган эди. Бу ҳолат мазкур баҳрда биринчи бўлиб тўлиқ маснавий-достон яратган Фирдавсий анъанаси билан боғлиқ деб айтиш мумкин. Кирмонийнинг сўфиёна қарашларини ўз ичига олган “Камолнома” достони эса хафиф баҳрида яратилган.

Кирмоний достонларидаги шеърий ўлчов билан боғлиқ бу ўзгаришлар муаллифнинг хамсанавислик анъанасига муносабатда ўз позицияси бўлганлигини кўрсатади.

Хамсачилик тарихида форс-тожик адабиётининг йирик намояндаларидан бири Абдурахмон Жомий (1414–1492) бешлиги алоҳида ўрин тутди¹. Жомий ижодкор бўлиш билан бирга сўфий ҳам эди, бу ҳолат у яратган асарларда ҳам намоён бўлади. “У – шоир, у – файласуф, у – филолог, у – мусиқашунос. Лекин шу билан бир қаторда у кўпроқ сўфий. Унинг учун борлиқни англашнинг икки кўриниши мавжуд – борлиқ сирлари ва ижод сирлари”².

Абдурахмон Жомий “Хамса”сининг биринчи достони “Тухфат ул-аҳрор” (“Хур кишилар туҳфаси”) 1481 йилда яратилган эди. Фалсафий-ахлоқий масалаларга бағишланган бу достон Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида вужудга келди. Достонлар номланишидаги оҳангдошлик, композицион қурилишдаги ўхшашлик ва қўлланилган шеърий ўлчов бу фикрни тасдиқлайди. Умуман, Жомийгача ҳам форс-тожик адабиётида Низомий бешлигидаги биринчи достонга муносабатда ўзгачалик сезилмайди. Бу жиҳат бевосита достонларда қўлланилган шеърий ўлчовга ҳам тегишли. Демак, Жомийнинг “Тухфат ул-аҳрор” достони анъанага мувофиқ сариъ баҳрининг сариъи мусаддаси матвийи макшув вазнида яратилган эди:

Гар-чи қа-лам| до-ди су-хан| до-да аст,

- V V -- V V -- V -

Бе-су-хан ў | ҳам зи су-хан| зо-да аст...

- V V -- V V -- V -

1482-83 йилларда “Хамса” нинг иккинчи достони “Субҳат ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг тасбеҳи”) майдонга келди. Анъанага мувофиқ, хамсанинг иккинчи достони ишқий мавзуга бағишланиши керак эди. Лекин Жомий бу ўринда анъанадан бутунлай чекиниб, фалсафий йўналишдаги яна бир достон яратади. Лекин у биринчи достон каби 20 та мақолатдан эмас, балки 40 та бўлим – “икд” (тасбеҳ донаси)дан иборат бўлиб, ҳар бир назарий қисмдан кейин алоҳида ҳикоят ва муножот илова қилиб борилади.

¹ Адабиётшуносликда Жомийнинг “Хамса” ёзган-ёзмаганлиги билан боғлиқ баҳсли фикрлар мавжуд. Хусусан, М.Имомназаров ўзининг “Жомий “Хамса” ёзганми?” номли мақоласида Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” ҳамда “Садди Искандарий” достонида келтирган фикрларига суяниб, Жомий достонларига “Хамса” тарзида эмас, балки еттилик – “Ҳафт авранг” шаклида қараш зарурлигини таъкидлайди (Қаранг: Имомназаров М. Жомий “Хамса” ёзганми? // ЎзАС. – 2005. – 16 дек. – Б. 4). Дарҳақиқат, Навоий “Лайли ва Мажнун”ни ёзаётган пайтида Жомий ҳақида сўзлар экан, уни “Гар “Хамса”ни этмайин мурагтаб” деб эслаб ўтади ва Жомийнинг ҳали “Хамса” тартиб бермаганлигини айтади. Лекин Жомий вафот этгач, унга бағишлаган “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асари хотимасида Жомий ёзган ва Навоийнинг ўзи бевосита “алар хизматида таълим ва истифода юзидин ўқубмен” деб баҳо берган асарларни санаб ўтар экан, аввал “Хамса”, сўнгра “Ҳафт авранг” номларини келтиради ва уларни “муқобала” (жавоб) деб ҳисоблайди. Жомийнинг ўзи эса “Хирадномаи Искандарий” хотимасида ўз асарини “Панж ганж” деб атайди:

² Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Главная редакция Восточной литературы, 1972. – С. 276.

Достон Жомийгача форс-тожик адабиётида деярли қўлланилмаган рамали мусаддаси солими махбуни махзуф (рукнлари ва тақтиъи: фоилотун фаилотун фаилун –V– – VV– – VV–) вазнида яратилган эди. Навоий “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Жомийгача бу вазнда ҳеч ким маснавий-достон яратмаганлигини таъкидлайди¹. Дарҳақиқат, форс-тожик эпик поэзиясида Жомийгача мазкур вазнда яратилган достонни учратиш қийин. Бобур “Мухтасар”да Амир Хусрав Деҳлавий “Нўҳ спехр”ининг бир спехрини ушбу вазнда битганлигини айтиб ўтади. Дарҳақиқат, “Нўҳ спехр”нинг 4-қисми рамали махбун вазнида яратилган. Навоий бу ўринда тўлиқ маснавий-достонни назарда тутганлиги учун Деҳлавий асарини эслаб ўтмаган

бўлиши мумкин. Кўринадики, Жомий форс-тожик адабиётида мазкур вазнда биринчи эпик достон яратган ижодкор экан².

Ҳақли савол туғилади: Нима учун Жомий “Субҳат ул-аброр” достонида анъанавий “Хамса” вазнларидан бирини қўлламади? Бу масалани икки жиҳатдан ўрганиш керак бўлади: биринчидан, “Субҳат ул-аброр” достони ғоявий мундарижаси ва тузилиши жиҳатидан “Хамса” достонларидан ҳеч бирига жавоб бўла олмасди, шу сабабли унинг шеърий ўлчовини “Хамса” таркибидан қидириш унчалик тўғри бўлмайди. Достон янги (ноанъанавий) бўлганлиги учун унинг вазни ҳам ўзгача (эпик поэзияда қўлланилмаган) бўлиши керак эди. Шу сабабдан Жомий мазкур достон учун Шарқ адабиётида ўзигача маснавий-достон битилмаган рамали махбун вазнини танлади. Иккинчидан, “Субҳат ул-аброр” фалсафий йўналишдаги достон эди ва бундай достонлар учун хафиф баҳридан фойдаланиш анъанаси Жомийгача мавжуд эди. Лекин Жомий мазкур достонда хафиф баҳрини қўллай олмасди, чунки унинг аввалроқ яратилган яна бир фалсафий йўналишдаги достони “Силсилат уз-заҳаб” (1472) да шу шеърий ўлчов қўлланилган эди³. Шу сабабли Жомий ўз фалсафий хулосалари жамланган “Субҳат ул-аброр” достонини ноанъанавий рамали махбун вазнида яратади⁴.

Рамали махбун вазни оҳанг жиҳатидан ҳам, тузилиш жиҳатдан ҳам хафифи махбун вазнига ўхшаб кетади. У ҳам худди хафиф сингари 8 та ритмик вариациядан иборат. Қиёслаш учун қуйидаги жадвални келтирамиз:

¹ Навоий Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1999. Т. 15. – Б. 58.

² Али Асғар Ҳикмат Абдурахмон Жомийдан кейин ҳам форс-тожик адабиётида мазкур вазнда маснавий-достон яратилмаганлигини таъкидлайди (қаранг: Афсаҳзод А. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами. – М.: Наука, 1988. – С. 62). Ўзбек адабиётида Жомий достонидан чорак аср вақт ўтиб яратилган Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” достони биз юқорида тилга олган вазнда ёзилган бўлиб, Бобур уни “бисёр сушт ва фуруд” деб атади (Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948. – Б. 210).

³ Жомий ижоди бўйича мутахассис А.Афсаҳзод мазкур достонни негадир рамал баҳрида яратилган деб ҳисоблайди (қаранг: Аълоҳон Афсаҳзод. Лирика Абд Ар-Раҳмана Джами. – М.:Наука, 1988. – С. 58).

⁴ Бу жиҳат кейинчалик турк адабиётида анъана тусини олди. Тўлиқ бешлик муаллифи сифатида танилган Яҳёбей Тошлижолнинг 1550 йилда яратилган “Ганжинаи роз” достони Жомий достони сингари 40 бўлимдан иборат бўлиб, унда айнан биз фикр юритаётган рамали махбун вазни қўлланилган (Қаранг: Арасли Н. Низами ва турк эдабяти. – Баку: Элм, 1980. – С. 206.). Худди шу ҳолат яна бир турк шоири Навизода Атоийнинг “Сухбат ул-абкор” (1525) достонида ҳам кўзга ташланади (Бертельс Е.Э. Низами и Физули. – М.: Наука, 1962. – С. 214 ; Арасли Н. Низами ва турк эдабяти. – Баку: Элм, 1980. – С. 206.).

№	Рамали махбун			Хафифи махбун		
	I рукн	II рукн	III рукн	I рукн	II рукн	III рукн
1.	- V --	V V --	V V -	- V --	V - V -	V V -
2.	- V --	V V --	V V ~	- V --	V - V -	V V ~
3.	- V --	V V --	- -	- V --	V - V -	- -
4.	- V --	V V --	- ~	- V --	V - V -	- ~
5.	V V --	V V --	V V -	V V --	V - V -	V V -
6.	V V --	V V --	V V ~	V V --	V - V -	V V ~
7.	V V --	V V --	--	V V --	V - V -	--
8.	V V --	V V --	-- ~	V V --	V - V -	-- ~

Агар эътибор қаратиладиган бўлса, ҳар иккала вазн бўғин миқдори жиҳатидан ўзаро тенг эканлиги маълум бўлади. Биринчи ва учинчи рукнлардаги бўғинларнинг сифати ҳам бир хил. Фақат иккинчи рукнда: рамали махбун вазни иккита қисқа, иккита чўзиқ бўғиндан иборат, хафифда эса қисқа ва чўзиқ бўғинлар ўзаро алмашилиб қўлланилади. Буларнинг барчаси бу икки баҳр орасидаги ритмларнинг ҳамоҳанглигини таъминляпти.

Бундай ўхшашлик эса бевосита Абдураҳмон Жомийнинг фалсафий йўналишдаги “Субҳат ул-аброр” достони учун рамали махбун вазнини танлашига олиб келган деб айтиш мумкин.

Абдураҳмон Жомий бешлигидаги учинчи достон “Юсуф ва Зулайҳо” деб аталиб, 1483 йилда яратилган. Низомий бешлигида бундай мавзу ва сюжетдаги достон учрамайди. Жомий “Хусрав ва Ширин” мавзусидаги анъанавий достон яратишдан воз кечиб, Қуръонда “аҳсан ул- қисас” – “қиссаларнинг сараси” деб таърифланган Юсуф қиссаси баёнига бағишланган “Юсуф ва Зулайҳо” достонини яратади.

Шарқ адабиётида бу мавзу алоҳида йўналишни ташкил этади. Абдураҳмон Жомийгача форс-тожик адабиётида Абулқосим Фирдавсий¹, Амъак Бухорий, Абулмуайяд Балхий каби ижодкорларнинг мазкур мавзуга мурожаат қилганлари ҳақида манбаларда маълумотлар учрайди².

Жомийшунос А. Афсаҳзод форс-тожик шоирларидан Масъуд Хиротий (1220 в.э.) ва Шоҳин Шерозий (XIV аср)ларнинг ҳам бу мавзуда маснавий-достон битганликларини таъкидлаб ўтади³.

Жомий юқорида тилга олинган достонлардан қай даражада фойдаланганлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Лекин Жомийнинг мазкур достони бу йўналишда яратилган достонлар орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Унгача бу мавзуда яратилган достонлар мутақориб баҳрида битиларди⁴. Жомий ўзигача мавжуд форс-тожик эпик поэзиясида ишқий достонларни ҳазажи маҳзуф вазнида битиш анъанасини ўз достонига олиб кирди. Достондан олинган бир байтни тақтиъи билан кўриб чиқсак:

¹ Адабиётшуносликда Фирдавсийга нисбат бериладиган “Юсуф ва Зулайҳо” достонининг муаллифи масаласида бахсли фикрлар мавжуд. Яқин йилларгача бу достон Фирдавсий каламига мансуб деб келинарди. Шарқшунос олим А.Тоҳиржоновнинг бу масалага бағишланган махсус мақоласи ҳам бор (қаранг: Тагирджанов А.Фирдавси. – М.: Наука, 1979. – С. 95-96). Лекин сўнгги изланишлар мазкур фикрнинг янглиш эканлигини кўрсатяпти. Тожик адабиётшунослигида Фирдавсийга нисбат бериладиган “Юсуф ва Зулайҳо” достонининг муаллифи XI аср шоири Омий деган сўнгги тўхтама келинди (Бу ҳақда қаранг: Афсаҳзод А. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами. – М.: Наука, 1988. – С. 63).

² Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират уш-шуаро. – Техрон, 1371. – С.112.

³ Афсаҳзод А. Кўрсатилган асар. – С. 63.

⁴ Юқорида саналганлардан фақат Амъак Бухорийнинг достони рамал баҳрида яратилган бўлиб, уни сарий баҳрига мослаб ўқиш ҳам мумкин бўлган.

Чи хуш вақ-те/ву хур-рам рў/з-го-ре
V - - -V - - -V - -
Ки ё-ре бар | ху-рад аз вас| ли ё-ре.
V - - -V - - - V - -

Абдурахмон Жомийдан кейин форс-адабиётида бу мавзуда яратилган деярли барча достонларнинг ҳазаж баҳрида яратилганлигини кўрамыз.

Абдурахмон Жомий “Хамса”сидаги тўртинчи достон “Лайли ва Мажнун” мавзусига бағишланган бўлиб, 1483 йилда яратилган. Достон барча жиҳатлари, жумладан қўлланилган вазни: ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: мафъулу мафоилун фаувлун -- V V - V - V --) билан ҳам Низомий достонига жавобдир:

Ҳар-чан-д| ки иш-қ дар| д-нок аст
- -V V - V - V - -
О-со-йи | ши си-на-ҳо| и пок аст.
- - V V - V -V - -

“Хамса”даги сўнги – бешинчи достон “Хирадномаи Искандарий” ҳам Жомийнинг анъанага риоя этиши билан характерланади, у шу типдаги достонлар яратиладиган мутақо-риби мусаммани маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фаувлун фаувлун фаувлун фаал V - - V - - V - -V -) вазнида яратилган:

Шиносо | йи таъри | хҳои/қуҳан,
V - - |V - - |V - -|V -

Чунин рон| дааст аз |Сикандар| суҳан.
V - - | V - -| V - - | V -

Кўринадики, Абдурахмон Жомий яратган маснавий-достонлар орасида фалсафий йўналишдаги достонлар етакчи ўринда туриши билан характерланар экан. Мавзу ва ғоявий йўналиш ўзгариши билан боғлиқ бу ҳолат достонлардаги шеърий ўлчовларнинг ҳам ўзгаришига олиб келди. Жомий ҳатто Искандар воқеаси билан боғлиқ “Хирадномаи Искандарий” достонида ҳам асосий эътиборни Искандарнинг юришларига эмас, балки унинг донишмандлигига қаратади, буни асар номланиши ва қуйидаги мисралар ҳам тасдиқлаб турибди:

Хираднома з-он ихтиёри ман аст
Ки афсонахонӣ на кори ман аст.

Демак, юқоридагилардан маълум бўляптики, Жомийнинг анъанавийликдан вазн нуқтаи назаридан чекинганлигига Низомий бешлигидаги сюжет ва мавзуларни ўз шахсий позицияси (дунёқараш ва турмуш тарзи) билан боғлиқ ҳолда ўзгартирганлиги ва энг асосийси анъанадан узоқлашиш тамойилининг Жомийгача мавжудлиги сабаб бўлар экан.

Туркий адабиётдаги хамсанависликка муносабат ҳам кўп жиҳатлари билан форс адабиётини эслатади. Алишер Навоий бешлиги яратилгандан кейин орадан ярим аср вақт ўт-

май, хамсанавислик анъанасидан узоқлашиш ҳоллари учрай бошлади. Бу хусусият, айниқса, усмонли турклар адабий муҳити учун хос эканлиги билан характерланади. “Қайд этмоқ лозимдирки, турк адабиётида “Хамса” ёзмоқ анъанаси бирмунча фарқли инкишоф этди ва турк шоирлари ўз “Хамса”ларидаги дostonлар мавзуларининг ўзгачалиги билан Низомийдан фарқландилар”¹. Демак, айтиш мумкинки, Навоий форсийзабон шоирларга туркий тилда “Хамса” ёзиш мумкинлигини исботлаб берган ва мураккаб адабий вазифани адо этиб бўлгандан кейин, турк дунёси энди бемалол анъанавийликдан чекиниб, ўзи истаган шаклда бешлик яратиш имконига эга бўлди. Шу маънода Онадўлида яратилган илк хамсалар мавзу ва сюжет йўналишига кўра, кўп ҳолларда Низомий бешлигидан фарқ қилади. Умуман, бу даврдаги хамсалар ва улар таркибидаги дostonларни таъсирланиш даражасига кўра 4 гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) Низомий дostonларига жавобан ёзилган дostonлар
- 2) Абдурахмон Жомий таъсирида яратилган дostonлар
- 3) Алишер Навоий дostonлари таъсирида вужудга келган маснавийлар
- 4) Абдуллоҳ Ҳотифий таъсирида ёзилган дostonлар.

Қизиғи шундаки, айрим хамсалар бир неча ижодкор таъсирида яратилганлиги кузатилади. Масалан, Бурсалик Ломеъийнинг “Ҳафт пайкар” дostonи Ҳотифийнинг “Ҳафт манзари”га жавобан ёзилган бўлса, “Фарҳод ва Ширин” дostonи бевосита Алишер Навоий таъсирида ёзилган.

Адабиётшуносликда мавжуд маълумотларга кўра, Усмонли турклар адабиётида XVI-XVII асрларда “Хамса” номи остида маснавий ёзган шоирларнинг сони ўн олтитага етади. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам ўз асарларини мукамал бешлик ҳолига келтиришмаган ёки номи маълум бўлган асарларининг аксарияти бизгача етиб келмаган. Онадўлида маснавий ёзиш ва форс шоири Низомийдан илҳом олиш Навоийдан анча аввал бошланган бўлса-да, кўпгина шоирларга маснавий мажмуасини ёзишларига усмоний империясида кўп ўқилган Навоийнинг “Хамса”си туртки бўлган, деган эҳтимол кўпроқ. О.С.Левенд Туркия кутубхоналарида Навоий “Хамса”сининг ўн битта тўлиқ (иккитаси куллийётлар таркибида), ҳамда дostonлардан бири ёки бирдан ортиғи бор бўлган яна еттита қўлёзма мавжудлигини қайд этган.

Хамсашуносликда Усмонли турклар адабиётида бешлик яратган шоирлар сифатида қуйидагилар эсланади:

Ҳамдуллоҳ Ҳамдий, Аҳмад Синон Беҳиштий, Яҳёбей Тошлижали, Навъизода Атойи, Файзий, Субҳизода Файзуллоҳ, Чокарий, Аҳмад Ризвон, Ҳожатий, Жалилий, Муидий, Фатхуллоҳ Ориф Чалабий, Фазлий, Ломеъий ва бошқалар. Бу давр адабий муҳитида илк “Хамса”ни ким яратгани маълум эмас. Огоҳ Сирри Левенднинг маълумот беришича, Аҳмад Синон Беҳиштий ва Ҳамдуллоҳ Ҳамдий бир-бирларидан хабарсиз биринчиликка даъво қилганлар. Хусусан, Беҳиштий ёзади:

*Yazdım hele ben cevabi hemse
Dimedi dahi bu dilde kimse*

Мазмуни: Мана мен Хамсага жавоб ёздим, бу тилда (яъни Онадўли туркчасида) мендан аввал ҳеч кимса ёзмаган эди.

¹ Араслы Н. Низами ва турк адабияти. – Баку: Элм, 1980. – С. 80.

Манбаларда келтирилишича, Беҳиштий Султон Боязид II даврида маҳаллий амалдорлардан бири бўлган. Султон билан ихтилофга боргач, Усманийлар салтанатидан қочиб, Ҳиротга кетади ва Алишер Навоий ҳомийлигида ижод билан машғул бўлади. Шу ерда у ўзининг “Ҳамса” асарини ёзганлиги ҳақида маълумотлар бор¹. Беҳиштий “Ҳамса”си қуйидаги дostonларни ўз ичига олади: “Юсуф ва Зулайҳо”, “Вомиқ ва Узро”, “Ҳусн ва Нигор”, “Сухайл ва Навбаҳор”, “Лайли ва Мажнун”. Гарчи бу дostonларнинг барчаси ҳам номланиши ва умумий мазмун-моҳияти билан анъанавий “Ҳамса”га жавоб бўлмаса-да, лекин турк дунёсида форсий адабиётда вужудга келган анъанага кўра, бешлик сифатида эътироф этилган.

Низомий бешлигидан фарқланиш “Ҳамса” дostonлари учун танланган вазнларда ҳам кузатилади. Хусусан, тўлиқ бешлик муаллифи Ҳамдуллоҳ Ҳамдийнинг 1500 йилда яратилган “Лайли ва Мажнун” дostonи шу типдаги дostonлар яратиладиган вазнда бўлмай, Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” дostonи ёзилган ҳазажи маҳзуф вазнида яратилган. Ўша давр адабиётининг яна бир йирик вакили Лорендели Ҳамдийнинг шу номдаги дostonи ҳам мазкур вазнда ёзилган.

Ҳазажи маҳзуф вазнининг халқона оҳангга яқин туриши турк шоирларининг мазкур вазнга кўпроқ мурожаат қилишларига олиб келган бўлиши мумкин, зеро бу давр адабиётида халқ оғзаки ижодининг таъсири кучлироқ сезилади, “турк шоирлари Низомий мавзусини ишларкан, ўз салафларининг асарларини такрор этмадилар, турк халқ оғзаки ижодидан олинган мотивлар билан уни қайта ишладилар”².

XVI аср турк адабиётининг йирик вакили Яҳёбей Тошлижолининг хамсанависликка муносабати ҳам ўзига хос. Бу ижодкорнинг бешлиги 1550–1551 йиллар оралиғида яратилган бўлиб, “Гулшан ул-анвор”, “Ганжинаи роз”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Шоҳ ва гадо” ва “Усулнома” дostonларидан иборат. Адабиётшуносликда Тошлижолининг “Гулшан ул-асрор”, “Ганжинаи роз” ва “Усулнома” дostonларининг ҳар учаласи ҳам Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида вужудга келган деган қараш бор³. Лекин “Ганжинаи роз”нинг яратилишида Низомий дostonидан кўра Жомий “Субҳат ул-аброр”ининг таъсири кучлироқ сезилади. Дostonнинг композицион қурилиши ва унда қўлланилган шеърий ўлчов ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Умуман, Яҳёбей Тошлижолининг хамсанависликка муносабати кўп жиҳатдан Жомийни эслатади, хусусан, унинг дostonларида фалсафий йўналишга кўпроқ урғу берилганлиги ва Юсуф пайғамбар қиссасига доир алоҳида дoston яратганлиги мазкур муаллифнинг бешлик яратишда Низомийдан кўра кўпроқ Жомийга эргашганлигини кўрсатади. Бу икки ижодкор бешлигидаги ўзаро ўхшаш жиҳатлар ҳақида тўлиқроқ тасаввур ҳосил бўлиши учун қуйидаги жадвални келтирамиз:

¹ Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985. – С. 82.

² Араслы Н. Ўша асар. – Б. 81.

³ Арасли Н. Ўша асар. – Б. 91; Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985. – С. 20.

№	Жомий бешлигидаги дostonлар	Тошлижолли бешлигидаги дostonлар
1.	“Тухфат ул-аҳрор”	“Гулшан ул-анвор”
2.	“Субҳат ул-аброр”	“Ганжинаи роз”
3.	“Юсуф ва Зулайҳо”	“Юсуф ва Зулайҳо”
4.	“Лайли ва Мажнун”	“Шоҳ ва гадо”
5.	“Хирадномаи Искандарий”	“Усулнома”

шу дostonларда қўлланилган шеърий ўлчовларни ҳам қиёсласак:

№	Жомий бешлигида қўлланилган вазнлар ва уларнинг тақтиъи	Тошлижолли бешлигида қўлланилган вазнлар ва уларнинг тақтиъи
1.	“Тухфат ул-аҳрор”, сариъ баҳри -VV- -VV- -V-	“Гулшан ул-анвор”, сариъ баҳри -VV- -VV- -V-
2.	“Субҳатул аброр”, рамали маҳбун -V-- VV-- VV-	“Ганжинаи роз”, рамали маҳбун -V-- VV-- VV-
3.	“Юсуф ва Зулайҳо”, ҳазажи маҳзуф V--- V--- V--	“Юсуф ва Зулайҳо”, ҳазажи маҳзуф V--- V--- V--
4.	“Лайли ва Мажнун”, ҳазажи ахраб --V V-V- V--	“Шоҳ ва гадо”, ҳазажи ахраб --V V-V- V--
5.	“Хирадномаи Искандарий”, мутақориб баҳри V-- V-- V-- V-	“Усулнома”, мутақориб баҳри V-- V-- V-- V-

Кўринадики, Яҳёбей Тожлижолли бешлиги ҳам Жомий бешлиги сингари 3 та фалсафий йўналишдаги ва иккита ишқий дostonдан иборат.

Ушбу турк шоирининг “Гулшан ул-асрор”и айрим жиҳатлари билан Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” дostonини ҳам эслатади. Ҳар икки дoston муқаддимасини қиёслашнинг ўзиёқ шундай хулоса чиқаришга асос бўлади. Маълумки, Низомийдан бошлаб «Ҳамса»ни «бисмиллоҳ» ояти билан бошлаш анъана тусига кирган бўлиб, Низомийдан сўнг барча хамсанавислар ўз сўзларини ана шу оят билан бошлаганлар. Фақат Навоийга келибгина бу боб мустақил басмала бобига айланди, яъни ушбу боб тўлиғича «бисмиллоҳ» ояти асосида қурилди. Тошлижали дostonида эса Навоий бошлаб берган бу усул янада ривожлантирилиб, дostonнинг дастлабки уч боби “басмала”га бағишланган, бошқача айтганда, унда «бисмиллоҳ» оятининг китобат санъати асосидаги талқини 3 та бобда алоҳида-алоҳида давом этади.

Дostonдаги биргина “син” ҳарфи билан боғлиқ талқинга эътибор қаратсак. Навоийда:

*«Син»и саломат йўлининг зийнаси,
Балки саодат юзи ойинаси.*

Тошлижалида:

*Bāsi beḳā ālemi ser-defteri
Şini selāmet ilinüñ serveri*

Достоннинг иккинчи бобидан бошлаб Навоий «Хамса»сининг яна бир ўзига хос жиҳати-га дуч келамиз. Навоийгача ёзилган «Хамса»ларда бобларга алоҳида сарлавҳа қўйилмаган. «Ҳайрат ул-аброр»нинг иккинчи бобидан бошлаб Навоий сажънинг гўзал намунаси бўлмиш жумлалар орқали бобнинг умумий мазмун-моҳиятини очиб берувчи насрий сарлавҳалардан фойдаланади. Шоир сарлавҳалар тузишда ҳаммиша ҳам бир хил андозадан келиб чиқмаган: зарур пайтларда мураккаб шаклларни қўллаган, айрим ўринларда оддий ифода усуллари билан фойдаланиш билан чекланган. Айнан шу ҳолатни “Гулшан ул-анвор”да ҳам учратамиз. Масалан, достоннинг ёзилиш сабаблари билан боғлиқ боб сарлавҳаси қуйидагича: *“Aḥbār-ı aḥyār-ı ulu'l-elbāb ve iżhār-ı i' tizār-ı sāhibü'l-kitāb”*. Aynan shu bobda Navoiyga quyidagicha ta'rif beriladi:

*Mīr Nevāyī gül-i bī-ḥārdur
Hamsesi bir nāfe-i Tātār"dur
Sözleridür işk odinuñ şarşarı
Her biri baḥr-ı ğazelüñ gevheri
Gerçi şaḳıl oldı dili zer gibi
Qıymetinüñ keşreti gevher gibi.
Vaşf idemem zāt-ı ħiredmendini
Ayn-ı acem görmedi mānendini.*

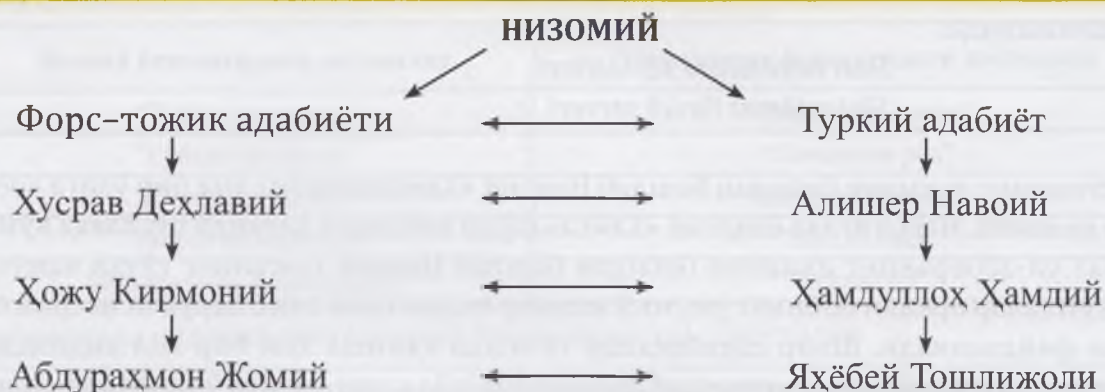
Алишер Навоий достонлари таъсирида қалам тебратган яна бир турк шоири Бурсали Лемеъий Усмон Чалабийдир. Э.Бирнбаум унинг бобоси наққош бўлиб, ўз даврида Темур тарафидан Самарқандга олиб кетилган ва кейинроқ юртига қайтарилганлиги ҳамда у неварасини чиғатойча ёзишга илҳомлантиргани ҳақида маълумот беради. Ломеъийнинг кўплаб шеърлари ҳам Навоий таъсирида ёзилган. Унинг 1512 йилда ёзилган “Фарҳод ва Ширин” достони ҳам буюк ўзбек шоирининг шу номли асари таъсирида майдонга келган. Асарнинг муқаддимасида Ломеъий Бурса ҳокими Фанорий унга Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонини онадўли туркчасига уйғунлаштиришни таклиф қилгани ҳақида ёзади.

*Kalem berki külü nesrine çektim
Rakam Ferhad ile Şirine çektim.
Eğerci gissai yetmekta temdid,
Seraser eyledim ustada taklid.
Muradında kim etdim husni ta'bir
Kahi kesterdum uslubında tağyir.*

Достоннинг номланишидан тортиб, воқеалар ривожини, қаҳрамонлар характери ва яна кўп ўринларда Навоий достонидан таъсирланиш кўзга ташланади.

Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда форс-тожик адабиёти ва туркий адабиётдаги хамсанависликка муносабатни қуйидаги фонда кўриш мумкин:

Бунда Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоий ҳамсанависликка муносабат билдираётган биринчи ижодкорлар, Ҳожу Кирмоний ва Ҳамдуллоҳ Ҳамдий – анъанага вазн нуқтаи назаридан ўзгача муносабат тамойилининг вужудга келтирувчилари, Абдурахмон Жомий ва Яҳёбей Тошлижоли ҳамсанависликда юқори мавқега ва ўзига хос позицияга эга бўлган ижодкорлар.

Демак, юқоридагилардан маълум бўляптики, “Хамса” 1170-1203 йилларда Низомий Ганжавий томонидан вужудга келтирилди, форс-тожик адабиётида унга биринчи жавоб Хусрав Дехлавий, ўзбек адабиётида эса Алишер Навоий томонидан амалга оширилди. Бу икки муаллиф ҳамсанависликка муносабат билдираётган биринчи ижодкорлар бўлганликлари учун ҳамсанависликнинг барча шартларига амал қилдилар, хусусан, олдиндан белгилаб қўйилган мавзу ва шеърий ўлчовларни тўлалигича сақлаб қолдилар.

Дехлавийдан кейин форс-тожик адабиётида Ҳожу Кирмоний, туркий адабиётда эса Навоийдан кейин Ҳамдуллоҳ Ҳамдийлар “Хамса” дostonлари мавзулари ва шеърий ўлчовларини ўзгартирдилар.

XV асрнинг иккинчи ярмига келиб, Ҳиротда Абдурахмон Жомий бешлик таркибига янги мавзу ва вазнларни олиб кирди. Орадан чорак кам бир аср вақт ўтмай, Яҳёбей Тошлижоли Абдурахмон Жомий анъанасини давом эттириб, турк адабиёти ҳамсанавислигига янги мавзу ва вазнларнинг кириб келишига сабабчи бўлди.

“Хамса” таркибига янги сюжет ва мавзуларнинг олиб кирилиши ўз навбатида ритмнинг бош омили бўлган вазннинг ҳам ўзгаришига олиб келдики, бу ҳолат вазн ва мазмун ўрта-сида уйғунлик борлигидан далолатдир.

Биринчи бобдаги масалаларни тадқиқ қилиш асносида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Эпик поэзияда ритм вазн, ритмик вариациялар, қофия, радиф, бадий санъатлар ва урғу каби поэтик унсурларнинг бирлигидан ҳосил бўлади ва бунда вазн ритми ҳосил қилувчи бош омил ҳисобланади.

2. Антик эпик поэзия дастлаб жангнома ва қаҳрамонлик йўналишида вужудга келган бўлиб, бундай дostonларда асосан гекзаметр вазни қўлланилган. Мусулмон Шарқи эпик поэзиясининг дастлабки намуналари ҳам қаҳрамонлик кўринишида бўлиб, бундай дostonлар учун мутақориб баҳридан фойдаланилган.

3. Форс-тожик ва туркий эпик поэзияга мансуб барча дostonлар 7 та шеърий ўлчов доирасида ёзилиб, шулардан бештасини “Хамса” вазнлари ташкил қилади. Низомий “Хамса”си дostonларида қўлланилган шеърий ўлчовлар учун қуйидаги манбалар асос бўлиб хизмат қилган:

а) Низомий “Хамса”сидаги биринчи дoston “Махзан ул-асрор” учун форс-тожик шеърляти, хусусан, Абу Абдулло Рӯдакий (X аср) шеърлярида қўлланилган сарий мусаддаси матвийи макшуф вазни (рукнляри ва тактийи: муфтаилун муфтаилун фоилун –VV– –VV– –V–) асос бўлди. Сарий баҳрига хос енгил ва ўйноқи оҳанг панд-насихат руҳидаги дoston бўлган “Махзан ул-асрор” мазмуни билан мутаносиблик ҳосил қилди;

б) Низомий “Хусрав ва Ширин” дostonини ёзишда Фахриддин Гургонийнинг ишқий мавзудаги “Вис ва Ромин” дostonидан фойдаланди ва унда қўлланилган ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазни (рукнляри ва тактийи: мафойилун мафойилун фаувлун V– – V– – V–) ни ўз асари учун шеърлий ўлчов қилиб олди ҳамда бу вазн Низомийдан кейин ишқий мавзуда яратиладиган маснавий-дostonларнинг асосий шеърлий ўлчови бўлиб қолди;

в) “Лайли ва Мажнун” дostonи учун ўша давр Озарбойжон муҳити вакили, эпик жанр билан шуғулланган Ҳоқоний Шервонийнинг “Тухфат ул-Ироқайн” дostonида қўлланилган ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф (рукнляри ва тактийи: мафъулу мафоилун фаувлун – –V V–V– V–) вазни манба бўлиб хизмат қилди ва ушбу вазннинг 2 та, баъзан 3 та чўзиқ бўғин билан бошланиши дostonнинг ғояси ҳамда қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатларини тасвирлашда жуда қўл келди;

г) “Хамса”даги тўртинчи дoston “Ҳафт пайкар” учун Унсурий (XI аср)нинг “Хингбуту Сурхбут” ва “Наҳр ул-айн” номли ишқий-саргузашт типидаги дostonларида қўлланилган хафифи мусаддаси солими маҳбуни маҳзуф (рукнляри ва тактийи: фоилотун мафоилун фаилун –V– – V–V– VV–) вазни асос бўлди ва ушбу вазннинг 8 та ритмик вариациядан иборатлиги “Ҳафт пайкар” етти ҳикоятининг ифодаси учун ниҳоятда мос келди;

д) “Хамса”ни якунловчи дoston “Искандарнома” учун Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” дostonи вазни – мутақориб мусаммани маҳзуф (рукнляри ва тактийи: фаувлун фаувлун фаувлун фаал V– – V– – V– – V–) асосий манба бўлиб хизмат қилди. Мутақориб баҳрининг 8 рукнли эканлиги, энг кўп ритмик урғуга эгаллиги ва урғулар ўрнидаги муайян тартиб шиддатли ритмнинг пайдо бўлишига ва мутақорибнинг қаҳрамонлик дostonлари вазнига айланишига олиб келди.

1. Алишер Навоийгача туркий эпик поэзияда сарийи мусаддаси матвийи макшуф, ҳазажи мусаддаси маҳзуф ва мутақориб мусаммани маҳзуф вазнляри қўлланилган бўлиб, Навоий ўз дostonларини ёзишда улардан муайян даражада фойдаланди. Шу маънода Алишер Навоийни хамсачилик анъанасига муносабат билдирган ижодкор сифатида ҳам, туркий эпик поэзиянинг давомчиси сифатида ҳам ўрганиш мумкин.

2. Форс адабиётида Низомий “Хамса”сига биринчи жавоб Хусрав Деҳлавий томонидан, туркий адабиётда эса Алишер Навоий томонидан амалга оширилди ва бу жиҳат ҳар иккала ижодкорнинг хамсанависликдаги барча шартларга амал қилишляри, хусусан, олдиндан белгилаб қўйилган мавзу ва шеърлий ўлчовлярни сақлаб қолишлярига олиб келди. Форс-тожик адабиётида Деҳлавийдан кейин Ҳожу Кирмоний, туркий адабиётда эса Навоийдан кейин Ҳамдуллоҳ Ҳамдийлар “Хамса” дostonляри мавзуляри ва шеърлий ўлчовлярини ўзгартирдилар. Абдурахмон Жомий гарчи Алишер Навоий билан бир даврда “Хамса” яратган бўлса-да, “Хамса” таркибига янги вазн ва мавзулярни олиб кирди. Бунга, биринчидан, Жомийгача форс-тожик хамсанавислигида анъанадан узоқлашиш тамойилининг мавжуд бўлганлиги сабаб бўлса, иккинчидан, шоирнинг дунёқараши ва турмуш тарзи ҳам муайян даражада таъсир кўрсатган. Буни Жомий бешлиги таркибида учта фалсафий йўналишдаги дostonларнинг мавжудлиги ҳам исботлайди.

ИККИНЧИ БОБ НАВОИЙ “ХАМСА”СИДА РИТМИК МУВОЗАНАТ ВА МАЗМУН МУНОСАБАТИ

Биз юқорида арузда яратилган шеърий асарларда ритмни вазн, қофия ва урғу ташкил қилишини айтиб ўтган эдик. Дарҳақиқат, мазкур унсурлар арузий матн асосида яратилган барча асарларда мавжуд бўлади ва уларнинг биргаликдаги иштироки шеър ритмини ҳосил қилади.

Мусулмон Шарқи эпик поэзиясида эса иккилик банд – маснавий, радиф, қофия ва бадий санъатларнинг ритмик вариацияларга эга бўлган вазнлар воситасида муайян бир мувозанатни ҳосил қилиши асосида ритм ҳосил бўлади. Бошқача қилиб айтганда, эпик поэзия, хусусан, “Хамса” дostonларида шеърий ритмнинг асоси бўлган вазн банд, ритмик вариациялар, қофия, радиф, бадий санъатлар ва урғу каби унсурлар билан бир бутунликда ритмик мувозанатни ҳосил қилади. Д.Ражабовнинг тадқиқотида бу тушунчага мос келувчи “ритмик маром” атамаси қўлланилган ва бу атама остида қофия, банд, бўғин, туроқ, вазн сингари ритмик унсурлардан вужудга келадиган ҳодиса қайд этилган¹. Олим ритмик маром ҳодисасини бармоқ вазнида яратилган шеърлар воситасида ўргангани ва таҳлил қилганлиги сабабли биз арузий матн асос бўлган эпик поэзия учун ритмик мувозанат атамасини қўладик. Шу ўринда ритмик бирлик бўлган зарб ҳақида икки оғиз сўз. Адабиётшуносликда “ритм” ва “зарб” атамаларига айнан бир хил тушунча деб қараш ҳоллари учрайди².

Аслида зарб бу ритмик бирлик бўлиб, Д.Ражабов тўғри таъкидлаганидек, зарб ва ритмик маромнинг бирлашувидан ритм пайдо бўлади³.

Ритмик зарб мантиқий урғу асосига қурилган бўлиб, ижодкор айтмоқчи бўлган фикр ёки ифодамоқчи бўлган кучли ҳис-туйғуни ўзида акс эттирувчи ҳодисадир. У бадий асарда радиф, қофия, лексик такрор билан боғлиқ тасвирий воситалар ва баъзан бадий санъатлар шаклида намоён бўлади. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” дostonининг “Ҳамд” қисмида байтлар бошида келувчи “Эй” ундови ритмик зарб вазифасини ўтайди:

*Эй яхши отинг била сароғоз,
Анжوميғақим етар ҳар оғоз.*

*Эй сендин улус хужаста фаржом,
Оғозингга ақл топмай анжом.*

*Эй ақлға фоизи маоний,
Боқийсену борча халқ фоний.*

*Эй элга адам бақони айлаб,
Зотингга фанони фони айлаб.*

*Эй илмингга ғайб сирри маълум,
Мавжудсен, ўзга борча маъдум...*

¹ Ражабов Д. Бадий образ ва ритм табиати. – Бухоро, 2002. – Б. 35

² Қаранг: Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 291; Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 21.

³ Ражабов Д. Ўша асар. – Б. 25.

Шу тариқа дostonнинг 18 байтида мазкур ритмик зарбнинг етакчилиқ қилишини кузатиш мумкин.

“Сабъаи сайёр” дostonида ҳафта кунларидан бири бўлган шанбанинг халқ учун шодлик келтирувчи кун, Дилоромини йўқотган Баҳром учун эса мотам куни эканлиги қуйидаги мисраларда баён этилган ва бунда радиф ўрнида келувчи “шанба” сўзи ритмик зарб вазифасини бажарган:

*Элга эрди тарабфизо **шанба**,
Шаҳға эрди вале азо **шанба**.*

Ёки биринчи ҳикоятдаги Фаррухнинг ишқ дардига чора тополмай дўзах ўтида куйгандек ҳолга тушганлиги баёнида ҳам радифнинг ритмик зарб билан бирлик ҳосил қилганлигини кўрамиз:

*Анга бу ҳол солди кофир **ишқ**,
То не қилғай ишини охир **ишқ**.*

Ритмик зарб кўпинча қофия шаклида ҳам намоён бўлади. “Ҳайрат ул-аброр” дostonида Навоий шоирлик даъвосида юрган, аммо шеърятнинг оддий қонун-қоидаларига ҳам риоя қила олмайдиган сохта шоирларни танқид қилиш баёнида қофиядош сўзларга мантиқий урғу юклаган ва шу тарзда ритмик зарб вужудга келган:

*Англамайин сўзда **туюқ** баҳрини,
Қайси туюқ, балки **қўшуқ** баҳрини.*

Ритмик зарбнинг лексик такрорлар ва бадий санъатлар шаклида келиши билан боғлиқ масалаларга ишимизнинг кейинги фаслида яна батафсилроқ тўхталамиз.

Эпик поэзияда ритмик мувозанатни вужудга келтирувчи асосий унсурлардан бири банддир. “Банд – қофия ва интонация билан бириккан (уюшган) мисраларнинг муайян тартиб асосида такрорланиши” бўлиб, шеърини асар мазмунини маълум бир изчилликда очиб боришга асосланган ритмик бўлак ҳисобланади¹.

“Бандни шеър мусиқийлиги шаклланадиган ва рўёбга чиқадиган асосий майдон деб аташ мумкин, чунки муайян туроқ ва вазн орқали шакллана бошлаган шеър ритми банд орқалигина ўз тақомилига эришади; вазн банд мисраларида такрорланади, мисралар эса маъно ва интонация жиҳатидан бир бутун ҳолда гуруҳ-гуруҳ бўлиб келади. Мисралар гуруҳи мисраларнинг бошқа гуруҳлари орқали вазн қофияланиш жиҳатидан маълум қонун асосида такрорланади, натижада маълум бир шеър ритми вужудга келади”².

У.Тўйчиев банднинг тўртта асосий аломатлари мавжудлигини таъкидлайди:

1. Банднинг мазмунан, синтактик, композицион ва ритмик-интонацион тугаллиги.
2. Банднинг мисралар сони жиҳатдан бир хиллиги.
3. Бандларнинг қофия тартиби соҳасидаги изчиллиги.
4. Банд(лар) тартибининг шеърини асар жанрини англатиб туриши³.

¹ Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 44-45.

² Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 131-132.

³ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 256-257.

Шеършуносликнинг банд ҳақида баҳс юритувчи соҳаси строфика деб аталиб, бу соҳага доир қилинган ишларда банднинг асосан қофия билан алоқадорлиги масаласига эътибор қаратилади¹. Дарҳақиқат, шеърий асарларнинг қай тарзда қофияланишига қараб уларнинг бандини белгилаш мумкин. Лекин антик поэзияда банднинг юзага келиши қофия билан эмас, балки муайян вазнда ёзилган мисраларнинг маълум бир тартиб асосида такрорланиб келиши билан белгиланган. И.Тронскийнинг “История античной литературы” номли китобида ёзилишича, бу даврдаги эпик поэзияда қофия бўлмаган. Поэзиянинг оҳангдорлигини таъмин этувчи бирдан-бир восита вазн ҳисобланган². Демак, кўриняптики, антик эпик поэзияда банднинг асосини қофия эмас, балки вазн ташкил қилган экан.

Маълумки, мусулмон Шарқи эпик поэзияси, хусусан хамсачиликка мансуб дostonлар учун икки мисрали банд – маснавий асос қилиб олинган. Маснавий арабча “иккилик” сўзидан олинган бўлиб, ҳар икки мисраси ўзаро қофияланувчи бандлардан ташкил топган жанр ҳисобланади. Маснавийдаги ҳар бир иккилик банднинг ўзаро мустақил қофияланиши ижодкор учун катта эркинлик беради, бу эркинлик катта ҳажмдаги воқеабанд асарларни яратиш пайтида, айниқса, қўл келади. Навоий маснавийнинг ушбу имкониятини алоҳида таъкидлаб, уни “васеъ” – кенг майдон деб таърифлайди. Мумтоз адабиётга доир манбаларда эпик поэзияга мансуб дostonлар маснавий атамаси билан юритилган.

У.Тўйчиевнинг фикрича, бандни уюштирувчи нарса энг аввало унинг қолипи, яъни вазн ва қофия эмас, балки бу қолипга қўйилган мазмундир. Дарҳақиқат, ижодкор томонидан танланган шеърий шакл у ифода этмоқчи бўлган мазмунга мос бўлиши керак. “Бандни мазмун танлайди, агар тўртлик, иккилик ёки кўлами кенг мураккаб бандлар катта эпик ҳодисаларни акс эттиришга мос бўлса; рубоий, фард, қитъа каби ихчам поэтик формалар оний кечинмалар, кундалик мушоҳадалар, фалсафий ўйларни лўнда ифодалаш ишига қулайроқ”³. Шу маънода айтиш мумкинки, “Хамса” учун танланган иккилик банд – маснавий дostonлардаги эпик концепция, хусусан, катта ғоя ва мақсадлар билан ҳамоҳанглик ҳосил қилган.

ҚАҲРАМОНЛАР РУҲИЯТИНИ ОЧИШДА РИТМИК ВАРИАЦИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Ритмик мувозанатни вужудга келтирувчи асосий унсурлардан бири ритмик вариациялар ҳисобланади. Ритмик вариациялар бир вазннинг ички имкониятлар асосида янги вариантларга эга бўлишидир. Бунда бир чўзиқ бўғин икки қисқа бўғин билан алмашиши ёки қисқа бўғиннинг ўрнини чўзиқ бўғин эгаллаши, мисра охиридаги чўзиқ бўғин ўта чўзиқ бўғин билан ўрин алмашилиб қўлланавериши мумкин. Ўзбек арузшунослигида ритмик вариациялар масаласига дастлаб эътибор қаратган олим Фитрат бўлди⁴. Фитрат “Аруз ҳақида” тадқиқотининг ўн бирликлар туркумига бағишланган бўлимида “Рамал-мусад-

¹ Томашевский Б.В. Стих и язык. – М: Художественная литература, 1959. – С.206-224.; Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. М.: Просвещение, 1971. – С.317- 335.; Гончаров Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. –М.: Наука, 1973. –С. 61; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 253-257; Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 44-46.

² Қаранг: Тронский И.М. История античной литературы. – М. : Высшая школа, 1980. – С. 48

³ Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 254.

⁴ Гарчи Фитратнинг тадқиқотида ритмик вариация атамаси қўлланилмаган бўлса-да, вазн ичидаги юқорида келтирилган ўзгаришлар таъкидлаб ўтилган